

BUSKERUD
FYLKESKOMMUNE

Fagrapport for arkeologiske kulturminner og kulturmiljøer

Hole kommune

Buskerud fylkeskommune
Utviklingsavdelingen
februar 2018

Innhold

1.	INNLEDNING	6
1.1	Bakgrunn og formål	6
1.2	Automatisk fredete kulturminner – lovverk og definisjoner	6
1.3	Metode og gjennomføring av kontrollregistrering	8
1.4	Datagrunnlaget	10
1.5	Vurdering av kulturmiljøers verneverdi	12
2.	DEN ARKEOLOGISKE KULTURMINNEBESTANDEN I HOLE	14
2.1	Undersøkellesområdet	14
2.2	Kulturminnebestand – per 1. september 2010	17
2.3	Hole i forhistorisk tid og middelalder (før 1537)	19
2.3.1	<i>Steinalder</i>	19
2.3.2	<i>Bronsealder</i>	21
2.3.3	<i>Jernalder</i>	21
2.3.4	<i>Middelalder</i>	22
2.4	Kulturminnebestand – vernestatus, tilstand og kartfesting; alle tall og tabeller per 01.09.2010	24
2.4.1	<i>Avklaring av vernestatus</i>	24
2.4.2	<i>Vurdering av tilstand</i>	24
2.4.3	<i>Innmåling og kartfesting</i>	28
3.	SKJØTSEL OG TILRETTELEGGING	30
3.1	Prioritering	31
4.	VERNEVERDIGE ARKEOLOGISKE KULTURMILJØER I HOLE	32
4.1	Kulturmiljø 1: Svartøyene	34
4.1.1	<i>Landskap og orientering</i>	34
4.1.2	<i>Kulturminnene</i>	34
4.1.3	<i>Kulturhistorisk bakgrunn</i>	35
4.1.4	<i>Bakgrunn for verdivurdering</i>	35
4.1.5	<i>Kulturmiljøets avgrensing</i>	36
4.2	Kulturmiljø 2: Bønsnes	37
4.2.1	<i>Landskap og orientering</i>	37
4.2.2	<i>Kulturminnene</i>	38
4.2.3	<i>Kulturhistorisk bakgrunn</i>	39

4.2.4	<i>Bakgrunn for verdivurdering</i>	40
4.2.5	<i>Kulturmiljøets avgrensing</i>	40
4.3	Kulturmiljø 3: Hundstad/Fjell	42
4.3.1	<i>Landskap og orientering</i>	42
4.3.2	<i>Kulturminnene</i>	42
4.3.3	<i>Kulturhistorisk bakgrunn</i>	44
4.3.4	<i>Bakgrunn for verdivurdering</i>	46
4.3.5	<i>Kulturmiljøets avgrensing</i>	46
4.4	Kulturmiljø 4: By	47
4.4.1	<i>Landskap og orientering</i>	47
4.4.2	<i>Kulturminnene</i>	47
4.4.3	<i>Kulturhistorisk bakgrunn</i>	48
4.4.4	<i>Bakgrunn for verdivurdering</i>	48
4.4.5	<i>Kulturmiljøets avgrensing</i>	48
4.5	Kulturmiljø 5: Frøyshov / Onsaker	50
4.5.1	<i>Landskap og orientering</i>	50
4.5.2	<i>Kulturminnene</i>	50
4.5.3	<i>Kulturhistorisk bakgrunn</i>	52
4.5.4	<i>Bakgrunn for verdivurdering</i>	52
4.5.5	<i>Kulturmiljøets avgrensing</i>	53
4.6	Kulturmiljø 6: Hole kirke og prestegård med Helgeland	54
4.6.1	<i>Landskap og orientering</i>	54
4.6.2	<i>Kulturminnene</i>	54
4.6.3	<i>Kulturhistorisk bakgrunn</i>	56
4.6.4	<i>Bakgrunn for verdivurdering</i>	57
4.6.5	<i>Kulturmiljøets avgrensing</i>	57
4.7	Kulturmiljø 7: Storøya	58
4.7.1	<i>Landskap og orientering</i>	58
4.7.2	<i>Kulturminnene</i>	58
4.7.3	<i>Kulturhistorisk bakgrunn</i>	60
4.7.4	<i>Bakgrunn for verdivurdering</i>	61
4.7.5	<i>Kulturmiljøets avgrensing</i>	61
4.8	Kulturmiljø 8: Borgen / Løken.....	62
4.8.1	<i>Landskap og orientering</i>	62
4.8.2	<i>Kulturminnene</i>	62
4.8.3	<i>Kulturhistorisk bakgrunn</i>	64

4.8.4	<i>Bakgrunn for verdivurdering</i>	65
4.8.5	<i>Kulturmiljøets avgrensing</i>	65
4.9	Kulturmiljø 9: Stein	66
4.9.1	<i>Landskap og orientering</i>	66
4.9.2	<i>Kulturminnene</i>	66
4.9.3	<i>Kulturhistorisk bakgrunn</i>	68
4.9.4	<i>Bakgrunn for verdivurdering</i>	70
4.9.5	<i>Kulturmiljøets avgrensing</i>	70
4.10	Kulturmiljø 10: Steinsletta.....	71
4.10.1	<i>Landskap og orientering</i>	71
4.10.2	<i>Kulturminnene</i>	71
4.10.3	<i>Kulturhistorisk bakgrunn</i>	73
4.10.4	<i>Bakgrunn for verdivurdering</i>	74
4.10.5	<i>Kulturmiljøets avgrensing</i>	74
5.	AVSLUTTENDE BEMERKNINGER	75

Sammendrag

Denne rapporten er utarbeidet av arkeologer fra Buskerud fylkeskommune. Fagrapporten for arkeologiske kulturminner og kulturmiljøer skal benyttes som et kunnskapsgrunnlag for kommunedelplan for kulturminner i Hole kommune. Hovedformålet med rapporten har vært å lage en helhetlig oversikt over kjente arkeologiske automatisk fredete kulturminner, og synliggjøre verdifulle forhistoriske kulturmiljøer i kommunen.

Rapporten tar for seg følgende områder i Hole; Steinsfjordingen, Årnesfjordingen, Holefjordingen og Bønsnesfjordingen. Rapporten tar ikke for seg områdene på østsiden av Kroksundet og heller ikke øyene i Tyrifjorden (med unntak av Storøya). Disse områdene er ikke kontrollregistrert, og eventuelle kulturmiljøer er ikke vurdert.

Rapporten er utarbeidet i to faser. Kontrollregistrering av kjente automatisk fredete kulturminner i kommunen ble gjennomført i 2010. Utvelgelse av forhistoriske kulturmiljøer og rapportering på det utførte arbeidet ble i all hovedsak også gjennomført i 2010. Vi har gjennomført en kvalitetssikring og gjort enkelte oppdateringer i 2017. Vi vil påpeke at alle tall knyttet til kulturminnebestand og vurderinger er basert på tallene per 1. september 2010.

Et kulturmiljø er et område der kulturminner inngår som en del av en større helhet eller sammenheng. Totalt er det definert 10 forhistoriske kulturmiljøer, hvorav 5 med svært høy verdi og 5 med høy verdi (Tabell 1). Disse er avgrenset, beskrevet og verdivurdert bakerst i denne rapporten.

Nr.	Kulturmiljø	Verdi
1	Svartøyene	Svært høy
2	Bønsnes	Høy
3	Hundstad/Fjell	Høy
4	By	Høy
5	Frøyshov/Onsaker	Svært høy
6	Hole prestegård/Helgeland	Svært høy
7	Storøya	Svært høy
8	Borgen/Løken	Høy
9	Stein	Svært høy
10	Steinsletta	Høy

Tabell 1: Verneverdige, forhistoriske kulturmiljøer i Hole kommune.

Gjennom kulturminneloven er alle arkeologiske kulturminner eldre enn 1537 automatisk fredet. Disse har i tillegg en sikringssone på 5 m rundt kulturminnet. De 10 utvalgte kulturmiljøene presentert i denne rapporten er en faglig tilråding av områder som i fremtiden kan vurderes regulert til hensynssone bevaring i kommuneplanens arealdel. Ved regulering til hensynssone bevares både den viktige sammenhengen innbyrdes mellom kulturminnene, og relasjonen mellom kulturminnene og det omkringliggende landskapet. Dette er viktig for å sikre kulturminnenes opplevelsels- formidlings- og kildeverdi. Regulering til hensynssone bevaring er ikke en fredning eller en utvidelse av fredet område. Det er heller en avgrensing der særskilte hensyn skal tas, slik at de store sammenhengene blir ivaretatt på en best mulig måte.

En viktig del av arbeidet har vært å få en kontrollregistrering av tidligere registreringer i Riksantikvarens kulturminnedatabase Askeladden. I løpet av prosjektet har en stor del av de automatisk fredete kulturminner i Hole blitt kontrollregistrert, og deres tilstand, vernestatus og geografiske posisjon er oppdatert i Askeladden. Kulturminnebestanden i Hole har i løpet av prosjektet økt fra 642 til 854 arkeologiske lokaliteter (tall frem til 1. september 2010).

1. Innledning

1.1 Bakgrunn og formål

Rapporten er skrevet på oppdrag fra Hole kommune og Buskerud fylkeskommune. Den utgjør fagrapport i arkeologi for kommunedelplan for kulturminner i Hole. Rapporten er laget for å få et bedre kunnskapsgrunnlag om kommunens automatisk fredete kulturminner og særlig verdifulle kulturmiljøer, til bruk i arbeidet med kommunedelplanen.

Rapporten omhandler områdene: Steinsfjerdings, Årnesfjerdings, Holefjerdings og Bønsnesfjerdings med Storøya.

Målsetningene for planarbeidet er:

- Å synliggjøre kommunens automatisk fredete kulturminner og kulturmiljøer gjennom registrering og kartlegging, og formidle dette til lokalbefolkning og politikere i form av fagrapporten
- Å utarbeide en plan som skal bli et arbeidsverktøy som gir økt forutsigbarhet i langsiktig arealplanlegging i kommunen.

I praksis har arbeidet gått ut på å:

- Kontrollregistrere alle kjente arkeologiske automatisk fredete kulturminner i ovenfor nevnte områder, og oppdatere Riksantikvarens database for kulturminner Askeladden.
- Verdivurdere arkeologiske kulturmiljøer for å framheve de viktigste arkeologiske kulturmiljøene i kommunen.
- Gjennomgå opplysninger fra fylkeskommunens gårdsarkiv, og på bakgrunn av dette ajourføre kulturminnedatabasen Askeladden.
- Utarbeide prioriteringsliste for skjøtsel og tilrettelegging.

1.2 Automatisk fredete kulturminner – lovverk og definisjoner

Lov om kulturminner (Kml) er det viktigste verktøyet for sikring av arkeologiske, forhistoriske kulturminner. Formålet med loven er beskrevet slik:

«Kulturminner og kulturmiljøer med deres egenart og variasjon skal vernes både som del av vår kulturarv og identitet og som ledd i en helhetlig miljø- og ressursforvaltning. Det er et nasjonalt ansvar å ivareta disse ressursene som vitenskapelig kildemateriale og som varig grunnlag for nålevende og fremtidige generasjoners opplevelse, selvforståelse, trivsel og virksomhet (Kml, § 1).»

Kulturminner defineres i loven som:

«alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø, herunder lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til. (Kml, §2)»

Kulturmiljøer er:

«områder hvor kulturminner inngår som del av en større helhet eller sammenheng (ibid.).»

Lovens bestemmelser gir grunnlag for et skille i kulturminneforvaltningen mellom *automatisk fredete kulturminner* (kulturminner fra tiden før 1537 og stående bygninger oppført før 1650¹), og vern av *nyere tids kulturminner*. Denne rapporten tar for seg arkeologiske kulturminner. Automatisk fredete, arkeologiske kulturminner omfatter både synlige kulturspor og kulturspor som i dag ikke er synlige på markoverflaten.

I henhold til Kml § 3 er det forbud mot inngrep i automatisk fredete kulturminner. Automatisk fredete kulturminner kan i noen tilfeller frigis ved dispensasjon fra Kml. Riksantikvaren er dispensasjonsmyndighet. Det kan bli satt vilkår ved dispensasjonen – det vil si krav om arkeologisk undersøkelse.

¹ I Kulturminneloven er også samiske kulturminner eldre enn 100 år (§ 4) automatisk fredet. I tillegg har skipsfunn eldre enn 100 år et lovmessig vern etter Kml § 14.

1.3 Metode og gjennomføring av kontrollregistrering

Kontrollregistreringen av kulturminner ble gjennomført ved oppsøking av kulturminnene i felt. Lokalteter og enkeltminner ble innmålt, og samtidig ble det gjort vurderinger av tilstand og verneverdi på stedet. Kriterier for tilstand og verneverdi er behandlet i kapittel 1.5.

Den delen av registreringsarbeidet som er utført til nå omfatter områdene Steinsfjordingen, Årnesfjordingen, Holefjordingen og Bønsnesfjordingen. Dette registreringsarbeidet ble utført i perioden september-november 2009. Registrator var Kristoffer Dahle. Arbeidet ble utført både til fots og med bil, slik at det ble mulig å vurdere kulturminner og kulturmiljøer på best mulig måte. Bearbeiding av data, databasebygging og rapportskrivning har delvis skjedd underveis, og delvis i etterkant av registreringene.

Det ble benyttet feltdatasamler (PDA) med ArcPad 7.0.1. og D-POS til datafangst og innmåling av fornminnene i felt. Samtlige bilder er tatt av registrator, med et Nikon D60 speilreflekskamera. ArcGIS 9.2/9.3 ble benyttet til bearbeiding av innmålingene og presentasjon av kartmaterialet.

Figur 1: Eksempel på innmåling av kulturminner ble gjort med en avansert GPS.

For å gjøre analyser og vurderinger er det gjort søk i gårdsarkiv, eldre innberetninger, og registrerings- og utgravningsrapporter. Det er også hentet inn andre kartdata fra Norge Digitalt, i tillegg til at historiske kart er anskaffet fra Statens Kartverk. Grunnlagsmaterialet vurderes som tilstrekkelig for denne rapporteringen.

Kontrollregistreringen har innebåret en kvalitetssikring av tidligere registreringer, med hensyn til vernestatus, tilstand og kulturminnenes geografiske posisjon. Flere nye lokaliteter er også lagt inn etter arkivsøk.

I forbindelse med kontrollregistreringen er det også registrert en del nye kulturminner, gjerne i nær tilknytning til allerede kjente lokaliteter. Søk etter kulturminner under markoverflaten, i form

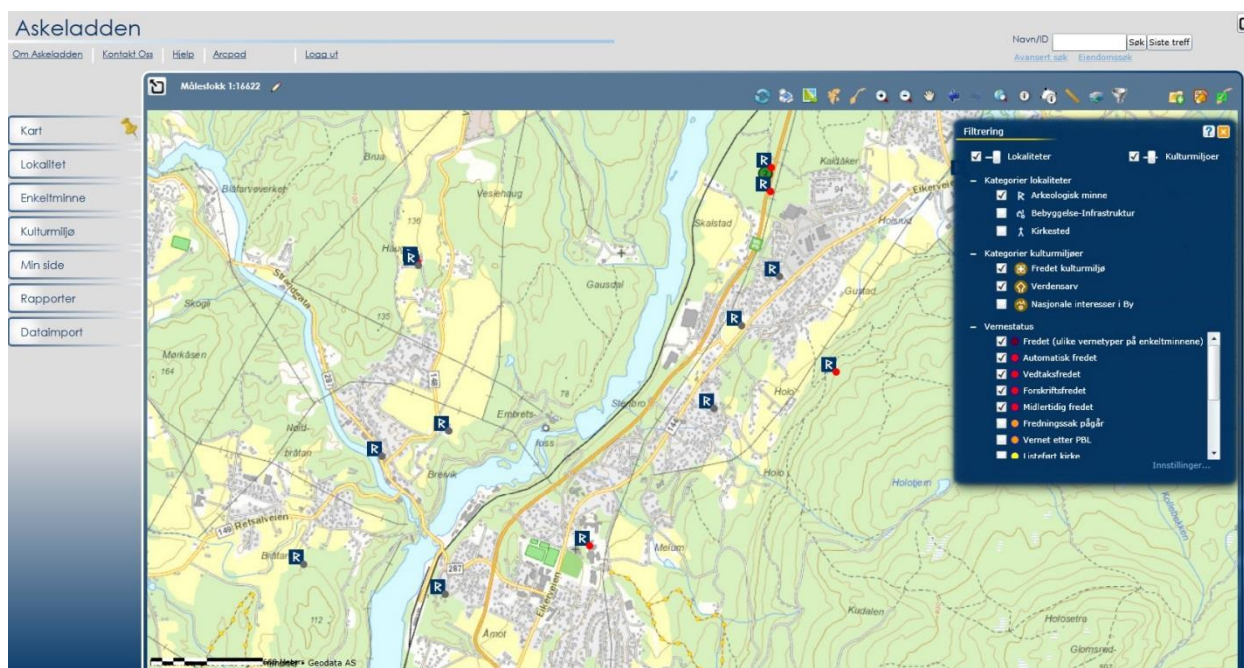
av manuell prøvestikking etter steinalderlokaliteter eller maskinell sjakting i dyrket mark er av økonomiske og tidsmessige årsaker ikke foretatt. Registreringene oppfyller derfor ikke KML § 9 om undersøkelsesplikt.

I etterkant av hver kontrollregistrering ble lokalitetene og tilhørende enkeltminner oppdatert i Askeladden. Dette innebar oppdatering av geometri, tilstand, og eventuell endring av beskrivelse/annen informasjon dersom kontrollregistreringen hadde vist dette. Til utarbeidelse av kart i rapporten ble det brukt ArcMap.

Arbeidet har søkt å oppdatere og heve kvaliteten på Riksantikvarens kulturminnedatabase Askeladden. Kulturminnelokalitetene er også tilgjengelig via nettjenesten www.kulturminnesok.no.

1.4 Datagrunnlaget

Dataene i kulturminnedatabasen Askeladden danner grunnlaget for gjennomgang og kontroll av kulturminner. Askeladden er Riksantikvarens offisielle database for kulturminner, som inneholder data om kulturminner og kulturmiljøer som er fredet etter kulturminneloven, vernet etter plan- og bygningsloven, eller er kulturminnefaglig vurdert som verneverdige. Askeladden er et arbeidsverktøy for kulturminneforvaltningen, men en publikumsversjon er offentlig tilgjengelig i form av nettstedet Kulturminnesøk <www.kulturminnesok.no>².

Figur 2: Skjermdump av kulturminnedatabasen Askeladden. Kulturminnene vises som rune-R på kartet.

Da prosjektet startet opp lå det allerede en stor mengde kulturminner i Askeladden. Opplysningene om arkeologiske kulturminner i denne basen er hovedsakelig basert på:

- 1) ØK-registreringer
- 2) Arkeologiske registreringer etter §9 i kulturminneloven.
- 3) Opplysninger og innmeldte funn fra publikum

ØK-registreringer, er registreringer utført for Økonomisk Kartverk i perioden 1964-1991 (Guribye og Holme 2005: 58-61) Formålet for registreringene var en kartlegging av økonomiske ressurser. Under denne kartleggingen i Hole ble mange arkeologiske kulturminner i kommunen registrert og kartfestet for første gang. ØK-registreringene var imidlertid ikke fullstendige, og for eksempel ble utmarksområder og kulturminner fra middelalder dårligere registrert enn kulturminner i jordbruksområdene.

Arkeologiske registreringer utløst av §9 i Kulturminneloven har også gitt økt kunnskap om kulturminner i kommunen. I forbindelse med slike registreringer legges eventuelle nyoppdagete kulturminnelokaliteter inn i basen av arkeologene hos fylkeskommunen. I tillegg kommer et stort

² www.riksantikvaren.no/Veiledning/Data-og-tjenester/Askeladden

og viktig bidrag til dataene i Askeladden fra publikum, i form av meldinger om funn av faste kulturminner eller gjenstander.

Under prosjektet ble også fylkeskommunens gårdsarkiv gått igjennom. Opplysninger her som ikke allerede lå i Askeladden, ble lagt inn.

I dette prosjektet har det ved behov også blitt hentet informasjon om kulturminnene i Kulturhistorisk museum gjenstandsregister, som er delvis tilgjengelig på nett³, i tillegg til bygdebøker og annen lokalhistorisk litteratur. I denne rapporten refereres funn fra Kulturhistorisk museums gjenstandsregister med museumsnummeret, for eksempel «C54321»⁴.

³ Gjenstandsregisteret er tilgjengelig på <http://www.unimus.no/arkeologi/forskning/index.php>

⁴ C-en foran nummeret står for Christiania.

1.5 Vurdering av kulturmiljøers verneverdi

Under arbeidet med fagrapporten har et fokus på kulturmiljøer og deres verneverdi stått sentralt. Et kulturmiljøes verneverdi er en skjønnsmessig vurdering, som gjerne endres over tid og i stor grad avhenger av sammenhengen de ses i. Et felles verdsett er derfor viktig for å kunne gjøre verddivurderingene etterprøvbare og forståelige i vår samtid.

Det er imidlertid ikke utformet et spesifikt sett med kriterier for arkeologiske kulturmiljøer fra Riksantikvarens side. I denne rapporten er det derfor tatt utgangspunkt i vernekriterier for kulturmiljøer med nyere tids bygg og anlegg, som så har blitt tilpasset til bruk på arkeologiske kulturmiljøer. Et *hovedkriterium*, og det som kjennetegner et kulturmiljø er at det *er klare sammenhenger og helheter mellom kulturmiljøets ulike bestanddeler*. Dette kan være sammenheng kulturminnene seg imellom, men også mellom kulturminnene og landskapet de ligger i. De underliggende kriteriene som har blitt brukt i vurderingen er vist i tabellen under (Tabell 2).

Generelt skilles det gjerne mellom kulturminnenes kildeverdi, og opplevelses- og formidlingsverdi. Som primærkilder utgjør kulturminnene en viktig erfarings- og kunnskapsbank. De kan også være en ressurs for opplevelser og identitetsbygging, og bidra til å skape tilhørighetsfølelse og estetisk opplevelse. Kulturminner med opplevelses- og formidlingsverdi kan dermed være en ressurs for sektorer som skole, friluftsliv, reiseliv og næringsliv.

Kriterium	Beskrivelse (kulturmiljø)
Alder/Tidsdybde	Kulturmiljøet har stor tidsdybde, det vil si at kulturmiljøet: 1) inneholder kulturminner fra flere tidsperioder og representerer forskjellige former for ressursutnyttelse og/eller kulturuttrykk 2) Inneholder kulturminner som henger nøye sammen med historisk landskapsutvikling. 3) Inneholder kulturminner og kulturuttrykk som representerer en stor grad av kontinuitet gjennom historien
Historisk kildeverdi	Kulturmiljøet som kilde til kunnskap om fortiden
Autentisitet/homogenitet	Kulturmiljøets grad av opprinnelighet fra en definert periode.
Sjeldenhet	Kulturmiljøet er sjeldent, enten ved at det alltid har vært unikt, eller ved at det har vært vanlig og nå er blitt sjeldent.
Representativitet	Kulturmiljøet har et representativt utvalg av kulturminner, som er typiske for en tid, en type eller et mangfold.
Identitets-/symbolverdi	Kulturmiljøet som identitetsskapende element i omgivelsene for lokalbefolkningen, et sosialt sjikt, en etnisk eller religiøs gruppe etc. Kulturmiljøet som symbol på eller for et lokalmiljø, en betydningsfull hendelse etc.
Formidlingsverdi/lesbarhet	Kulturmiljøets evne til å illustrere fortiden spesielt tydelig.
Estetisk verdi	Kulturmiljøet som vakkert i seg selv og/eller i sammenheng med omgivelsene.
Tilstandsgrad	Kulturmiljøets grad av bevaring.

Tabell 2: Vernekriterier for kulturmiljøer

Kulturminneforvaltningen har de siste tiårene gått fra å fokusere på enkeltstående objekter, til i større grad å orientere seg mot helheten. Det legges i dag vekt på å bevare hele kulturmiljøer knyttet til vanlige personers liv og virke. Også kulturminner og kulturmiljøer knyttet til særlige hendelser, personer, tro og tradisjon kan få en høy verneverdi.

Riksantikvaren har også spesifisert hvordan verdisetting av kulturminnene kan forankres til en lokal, regional, nasjonal og internasjonal størrelsesorden. Alle fredete kulturminner er pr. definisjon av nasjonal verdi, mens et kulturminne av regional verdi kan være et kulturminne som har hatt betydning i et regionalt perspektiv. At et kulturminne har lokal verdi betyr ikke at det har lav verdi, men at det primært er av betydning for lokalhistorien.

Alle kulturminner fra før 1537 er automatisk fredet, og har nasjonal verdi på bakgrunn av sin høye alder og historiske kildeverdi. En vurdering av verdi vil likevel være viktig for fremtidig planarbeid. Denne rapporten viser frem Holes mest verdifulle kulturmiljøer. Disse er ikke presentert tidligere, og denne informasjonen er viktig å ta med i diskusjonene om fremtidig arealbruk. Dessuten vil dette kunnskapsgrunnlaget være et utgangspunkt for å prioritere lokaliteter for videre skjøtsel og tilrettelegging.

2. Den arkeologiske kulturminnebestanden i Hole

I dette kapitlet vil det bli gjort rede for dagens situasjon for kulturminnene i Hole, slik forholdene er etter kontrollregistreringen i felt. Deretter vil endringer i situasjonen for kulturminnene før og etter prosjektets gjennomføring bli presentert.

Før gjennomgangen er det nødvendig med en begrepsavklaring av sentrale begreper i kulturminneforvaltningen. Begrepene «lokalitet» og «enkeltminne» er essensielle for å forstå den videre gjennomgangen.

I kulturminneforvaltningen brukes begrepet «**lokalitet**» som et definert, avgrenset område som omfatter ett eller flere automatisk fredete kulturminner. De enkeltstående kulturminnene innenfor lokaliteten kalles «**enkeltminner**».

2.1 Undersøkellesområdet

Hole kommune ligger i Buskerud fylke, og grenser i nord og nordvest til Ringerike, i øst til Bærum, og i sørøst til Lier. I sør og vest ligger Tyrifjorden som er Norges femte største innsjø, med forgreningene Nordfjorden og Steinsfjorden som omrammer de sentrale jordbruksområdene i kommunen. Som del av landskapet Ringerike har området en strategisk beliggenhet mellom Oslofjorden og den store dalførene Valdres og Hallingdal.

Figur 3: Deler av Steinssletta sett nordover fra Steinsåsen.

Hole har et samlet areal på 195 km², hvorav skog utgjør 96,5 km², 67 km² er ferskvann og 22,5 km² er dyrket mark. Kommunen har to tettsteder, Vik og Sundvollen, samt mindre boligområder både på Røyse, Sollihøgda, Kroksund og i Steinsåsen. Her bor de fleste av kommunens om lag 6600 innbyggere. Kommunevåpenet viser fire kroner som symboliserer de fire vikingkongene som har hatt en tilknytning til kommunen: Halvdan Svarte (ca 820-860), Sigurd Syr (ca 960-1018), Olav den Hellige (995-1030) og Harald Hardråde (1015-1066).

Det er særlig de produktive jordbruksområdene på Røysehalvøya og omkring Steinsletta som har mange kulturminner. Dette har bidratt til at flere områder er vurdert som kulturlandskap av nasjonal eller regional verdi. Disse er valgt ut fordi de representerer verdifulle, helhetlige områder som inneholder både biologiske og kulturhistoriske verdier, og fordi de har stor geografisk utstrekning.

I arbeidet med kommunedelplanen har det vært hensiktsmessig å dele kommunen inn i mindre delområder. Inndelingen bygger på eldre bygdeinndeling (se også Briså 1996, Bakke 2001)

Figur 4: Halvdanshaugen

ÅRNESFJERDINGEN

Området dekker halvøyen mellom Sælabonn og Steinsfjorden, og strekker seg fra Sundøya i øst til Steinsåsen. Hertil kommer også Storøya og øyene som hører til denne. Dette omfatter matrikelgårdene Vik, Gjesval nordre, Gjesval søndre, Kroksundødegården, Sundøya, Fekjær, Storøya/Rytterager, Borgen, Løken og Bili (gnr. 192-201 Hole kommune). I tillegg kommer ødegårdene Borgardale, Grøndale og Gletting som er kjent fra skriftlige kilder (Bakke 2001). Sistnevnte tilsvarer Rudsødegården (gnr 190/7) som er senere utskilt av Rud østre (gnr 190) i Steinsfjerdningen. Av gårdene i fjerdingen er Vik pekt ut som en av de eldste gårdene (Briså 1996). Her ligger også dagens kommunesenter. Tettstedet utviklet seg gradvis gjennom forrige århundre. Kulturlandskapet omkring gårdene Løken-Rytterager-Fekjær er tidligere vurdert til å ha nasjonal verdi, hvorav den kulturhistoriske verdien er høy til svært høy.

STEINSFJERDINGEN

Området dekker områdene nord for skogsbeltet mellom Helgelandsmoen og Bymoen, fra Steinsåsen i øst til kommunegrensen i vest, og omfatter matrikelgårdene Mo, Bjørnstad, Bjørke vestre, Bjørke østre, Sonerud, Vekkern, Hurum, Lore, Stein, Sørur, Rud østre (med unntak av Rudsødegården) og Koksrud (gnr. 180-191 i Hole kommune). Av disse er Stein og Bjørke pekt ut som de eldste gårdene. Kulturlandskapet omkring Stein og Mo/Bjørnstad er tidligere vurdert til å ha nasjonal verdi, hvorav den kulturhistoriske verdien ble satt til svært høy. Områdene omkring Hurum er vurdert til å ha regional verdi, hvorav den kulturhistoriske verdien er høy. Senere er også Steinsletta valgt ut som et av 20 utvalgte kulturlandskap i landet som skal gis en særskilt skjøtsel og forvaltning.

HOLEFJERDINGEN

Området dekker nordre del av Røysehalvøya, mellom Nordfjorden og Sælabonn, og inkluderer matrikelgårdene Mo, Frøyhov, Fjeldstad, By, Berg, Ullern, Onsaker, Frøyshov, Stadum, Hafnor, Hole prestegård, Helgeland og Domholt (gnr 202-207 og 220-226 i Hole kommune). Karakteristisk for området er de mange navnene med tilknytning til norrøn mytologi. Av tidlig gårdsbosetning i Holefjerdingen er både By, Frøyshov og Hole pekt ut som sannsynlige kandidater (Briså 1996, Bakke 2004:16). Under By skal det også ha vært en gård ved navn Skjellum, på grensen mot Steins- og Årnesfjerdingen (Briså 1996). Kulturlandskapet på Røyse er tidligere vurdert til å ha nasjonal verdi, hvorav den kulturhistoriske verdien er høy til svært høy.

BØNSNESFJERDINGEN

Området dekker søndre del av Røysehalvøya, mellom Nordfjorden og Sælabonn, og inkluderer matrikelgårdene Søhol, Hundstad store, Hundstad lille, Svarstad, Bønsnes, Frognoya, Leine øvre, Leine nedre, Rud vestre, Fjell, Gomnes og Dæli (gnr. 208-219 i Hole kommune). Av disse er Leine pekt ut som en av de eldste gårdene, men her finnes flere kandidater. Med hensyn til bebyggelsen er det karakteristisk at flere av gårdene har hatt klyngetun, som Fjell og Søhol. Kulturlandskapet på Røyse er tidligere vurdert til å ha nasjonal verdi, hvorav den kulturhistoriske verdien er høy til svært høy.

Områder som ikke er undersøkt, og som derfor heller ikke er en del av denne rapporten:

UTSTRANDA

Området dekker gårdene langs stranda på østsiden av Steinsfjorden og Holsfjorden. Dette omfatter gårdene Steinsetra, Lårviken, Sundvollen, Rørvik, Øverby, Utviken, Nes, Sønsterud og Fjulsrud (gnr. 229-238 i Hole kommune). Under Nes skal det også ha vært en gård ved navn Nørsterud (Bakke 2009:447). Flere av gårdene er unge og trolig bosatt etter middelalderen, men områdene omkring Nes kan ha eldre bosetning. Sundvollen har i løpet av det siste århundret utviklet seg til et mindre tettsted i kommunen.

KROKSKOGEN

Området dekker de høyereliggende skogsområdene på østsiden av Kroksundet, og omfatter matrikelgårdene Langebru, Midtskogen, Bruløkkene, Mattisplassen og Jonsbråten (239-243 i Hole kommune). I tillegg ligger i tillegg til at de fleste andre gårdene i kommunen har skogsteiger i området. Bosetningen i dette området er ung, men det finnes flere finneboplasser i området fra tidlig nytid.

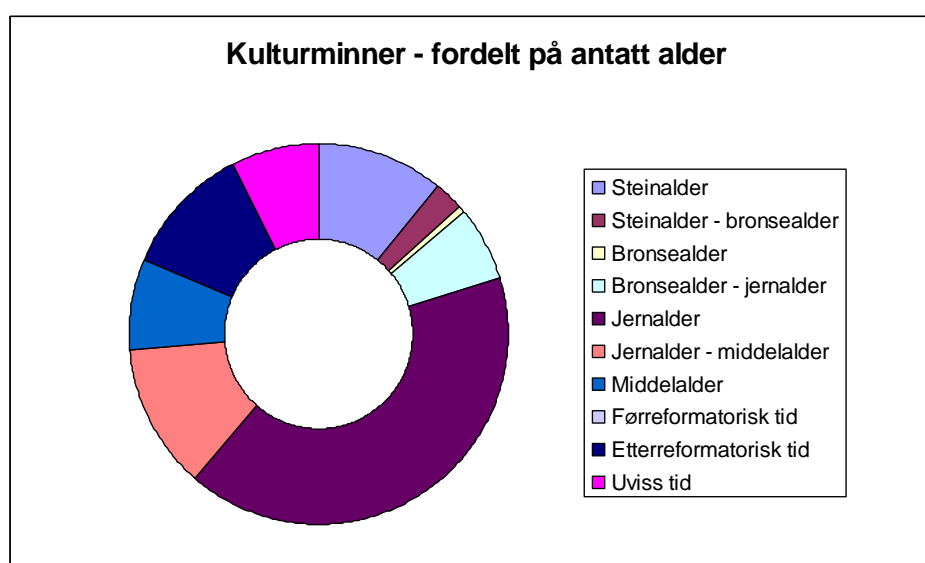
Automatisk fredete kulturminner er kontrollregistrert over hele Røyse, Steinsfjerdingen og Årnesfjerdingen, med unntak av øyene.

2.2 Kulturminnebestand – per 1. september 2010

Hole kommune er svært rik på kulturminner fra forhistorisk tid (steinalder, bronsealder, jernalder) og middelalder. Totalt er det pr. 1. september 2010 registrert 389 arkeologiske lokaliteter i Askeladden, mot 319 i forkant av prosjektet. 132 er automatisk fredet (dvs. eldre enn 1537), for øvrig det samme antall som ved prosjektstart. 15 lokaliteter er imidlertid slettet som følge av dobbeltregistrering, 27 er fjernet, enten ulovlig eller ved dispensasjon og arkeologisk utgravning, mens 46 mangler formelt vernegrnlag og er registrert som ikke fredet. Disse er enten registrert fordi kulturminnene er vurdert til å ha høy verneverdi, eller fordi man tidligere har vært i tvil om deres art, alder og vernegrnlag. 184 lokaliteter har fremdeles uavklart vernestatus. 137 av disse funnsteder for løsfunn eller slaggføremøster som er registrert som en indikator på at det også kan finnes andre kulturminner under markoverflaten.

En arkeologisk lokalitet består av ett eller flere enkeltstående kulturminner. Ved starten av dette prosjektet var det totalt registrert 642 slike kulturminner i Hole. Pr. 1. september 2010 har tallet på slike kulturminner steget til 854. 49 kulturminner er nyregistrert i felt, mens 179 er lagt inn etter arkivøk og innlegging av allerede kjente funn eller fornminner i databasen. Disse er enten registrert som nye lokaliteter, eller knyttet til slike som allerede er kjent. 18 kulturminner er slettet som følge av dobbeltregistrering. I tillegg er flere av kulturminnene enten fjernet eller omdefinert og ikke lengre ansett for å være automatisk fredet.

Det er viktig å poengtere at selv om kulturminnene ikke er registrert i Askeladden/Kulturminnesøk betyr ikke det at kulturminnet ikke er fredet. Det kan være kjente kulturminner som foreløpig ikke er lagt inn i databasene, eller kulturminner som hittil er ukjente for kulturminnevernmyndighetene. Det er anslått at bare omkring 10% av kulturminnene som finnes er kjent i dag⁵. Da er det viktig å være klar over at *alle* faste kulturminner eldre enn 1537 er automatisk fredet, noe som gir dem en automatisk beskyttelse som en nasjonal verdi selv om de ikke er kjent ennå. Arkeologiske registreringer foregår normalt kun i områder der regulering pågår, og det er derfor store uavklarte areal i alle kommuner.

Figur 5: Arkeologiske kulturminner i Hole, gruppert etter alder.

⁵ Veileder Kulturminner, kulturmiljøer og landskap. Plan og bygningsloven. 2010:95

Diagrammet over viser at over halvparten av de arkeologiske lokalitetene i Hole er fra jernalderen, men sammenlignet med andre regioner er også kommunen rik på kulturminner fra steinalder, bronsealder og middelalder. Tradisjonelt er det gravminner og gravfelt som har dominert kulturminnebestanden, men antallet veianlegg, dyrkingsspor og kullfremstillingsanlegg har steget i senere år. I tillegg har nye arkeologiske metoder ført til stadig flere funn under markoverflaten, hovedsakelig kokegroper og bosetnings- og aktivitetsområder. Gruppen annen arkeologisk lokalitet består for det meste av hauger, groper og nedgravinger av ukjent art, funksjon og datering, hvorav de fleste trolig er naturlige.

Art	Aut. fredet	Fjernet	Ikke fredet	Uavklart	Sum
Annen arkeologisk lokalitet	2	0	9	7	18
Bergkunst	4	0	0	0	4
Bosetning-aktivitetsområde	18	3	3	4	28
Dyrkingsspor	2	0	3	10	15
Fangstlokalitet	0	0	1	0	1
Forsvarsanlegg	1	0	0	0	1
Funnsted	0	0	0	137	137
Glass-keramikk-tegl produksjon	0	0	0	1	1
Gravfelt	20	1	0	3	24
Gravminne	24	12	0	3	39
Gårdsanlegg	2	0	3	1	6
Kokegroplokalitet	35	1	0	0	36
Kullfremstillingsanlegg	14	5	21	0	40
Ovnslokalitet	0	0	1	0	1
Rydningrøyslokalitet	1	4	2	10	17
Steinbrudd	0	0	1	1	2
Tradisjonslokalitet	5	0	0	1	6
Veianlegg	4	1	2	6	13
Sum	132	27	46	184	383

Tabell 3: Arkeologiske lokaliteter i Hole, fordelt på art og vernestatus. Per 01.09.2010.

Geografisk er de fleste kulturminnene registrert i de vestligste delene av kommunen, med særlige konsentrasjoner på Røysehalvøya og i Steinsfjordingen. Dette har en kulturhistorisk forklaring, men er også en følge av registreringsgrad og bruk av ulike strategier og metoder ved arkeologisk registrering. Vi ser blant annet at de fleste løsfunn i åker, hovedsakelig fra steinalder, er gjort langs traséen for Ringeriksbanen gjennom Årnesfjordingen og Steinsfjordingen, mens antall bosetningsspor og kokegroplokaliteter er høyest på Røyse. Her har det vært flere registreringer ved bruk av maskin i senere år, særlig i forbindelse med ny kabeltrasé.

2.3 Hole i forhistorisk tid og middelalder (før 1537)

De kjente arkeologiske kulturminnene i Hole stammer fra alle perioder av forhistorien, bortsett fra de eldste delene av steinalder da vi ikke kjenner til noen spor innenfor Holes grenser. En oversikt over disse periodene finnes i tabellen under (Tabell 3).

Hovedperiode	Underperioder	Fagterm	Tidsspenn
Steinalder	Eldre steinalder	Tidligmesolitikum (TM)	ca. 9500-6300 f. Kr.
		Mellommesolitikum (MM)	ca. 6300-5000 f. Kr.
		Senmesolitikum (SM)	ca. 5000-4000 f. Kr.
	Yngre steinalder	Tidligneolitikum (TN)	ca. 4000-2800 f. Kr.
		Mellomneolitikum (MN)	ca. 2800-2400 f. Kr.
		Senneolitikum (SN)	ca. 2400-1800 f. Kr.
Bronsealder	Eldre bronsealder	Eldre bronsealder (EBA)	ca. 1800-1000 f. Kr.
	Yngre bronsealder	Yngre bronsealder (YBA)	ca. 1000-500 f. Kr.
Jernalder	Eldre jernalder	Førromersk jernalder (FRJA)	ca. 500 f. Kr.-0
		Romertid (RT)	ca. 0-400 e. Kr.
		Folkevandringstid (FVT)	ca. 400-550 e. Kr.
	Yngre jernalder	Merovingertid (MVT)	ca. 550-800 e. Kr.
		Vikingtid (VT)	ca. 800-1030 e. Kr.
Middelalder	Middelalder	Tidlig middelalder (TMA)	ca. 1030-1240 e. Kr.
		Høymiddelalder (HMA)	ca. 1240-1350 e. Kr.
		Senmiddelalder (SMA)	Ca. 1350-1537 e. Kr.

Tabell 4: Arkeologiske perioder; benevnelser og tidsspenn.

2.3.1 Steinalder

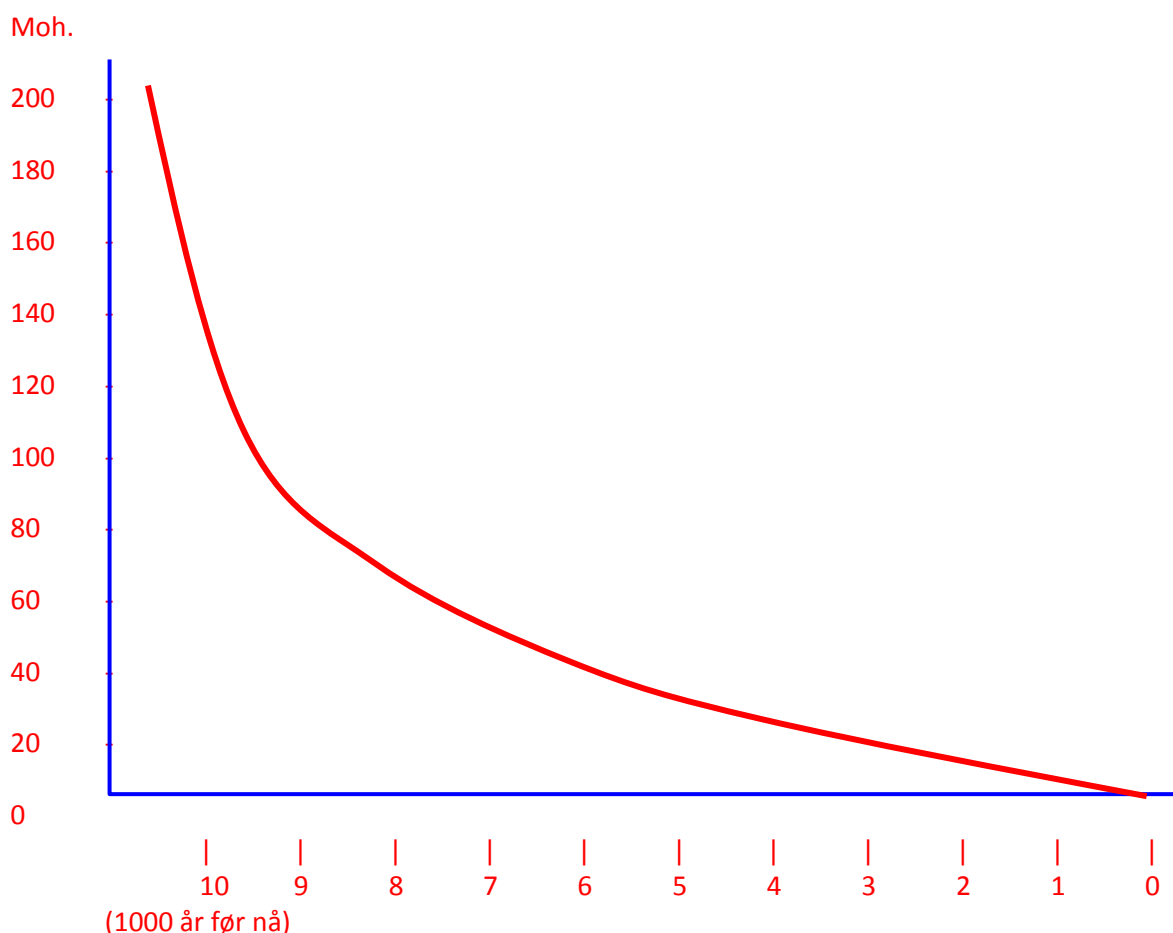
I eldre steinalder (ca 9500 – 4000 f.Kr.) levde folk hovedsakelig av jakt, fangst, fiske og sinking, mens jordbruk ble introdusert i løpet av yngre steinalder (ca 4000 – 1800 f.Kr.). Etter hvert som isen trakk seg tilbake etter istiden, begynte landet å heve seg. I de områdene som nå er Hole kommune, dannet det seg etter hvert fjordarmer med små øyer og lune vikar.

Den hittil eldste steinalderboplassen som er påvist i Hole finnes på Elstangen (ID 133514⁶) på Utstranda. Her er det gjort flere funn som er karakteristisk for eldre steinalder. Beliggenheten like over dagens vannivå tyder på at dette er en relativt ung fangstboplass, trolig fra senmesolitikum. Det var i denne perioden at Tyrifjorden skilte lag med havet. Menneskene som levde på Elstangen tilhørte den såkalte Nøstvetkulturen, oppkalt etter en viktig lokalitet i Akershus. Flertallet av disse boplassene er kystbundne, i den betydning at de har ligget i en smal sone langs kysten, med kort avstand til sjøen.

Mange løsfunn av flint kan tyde på at det kan finnes flere fangstboplasser i Hole, særlig i Årnesfjerdings og langs etter Utstranda. Områdene ved Vik sentrum dannet trolig et grunt strede mellom Viksåsen og Gjesvalåsen, med rike fiske-, skjell- og skalldyrressurser. De høyestliggende funnene, blant annet i Viksåsen og på Viksenga, ligger på ca 100-110 meter o.h. Dersom dette har vært strandbundne boplasser antyder høyden over havet den datering til

⁶ ID-nr refererer til kulturminnes unike id-nummer i kulturminnedatabasen Askeladden. Databasen er tilgjengelig på www.kulturminnesok.no

mellommesolitikum. Både innen Tørkopkulturen (MM) og den senere Nøstvetkulturen (SM) ser vi en utvikling mot større og mer stedbundne basisboplasser, med større grad av regionale særtrekk.

Tabell 5: Strandlinjekurve etter Skimorenen.

Flere av flintfunnene kan imidlertid også knytte seg til yngre jordbruksboplasser. Det som en gang var sørvendte bukter utviklet seg senere til å bli sørvendte og selvdrenerte hellinger, og gunstig for et tidlig jordbruk med enkle redskaper. Materialet kjennetegnes i første rekke av ulike flint- og bergartsøkser. De eldste funnene fra Traktbegerkulturen (TN-MNa) er gjort i Hole- og Bønsnesfjordingen (Bønsnes-Leine, Frøyshov-Onsaker, Helgeland, Svendsrud-Lilleby), samt i de sørvestre delene av Årnesfjordingen (Viksenga, Rytterager-Bjørketangen). I tillegg er det gjort funn på Rørvik. De fleste er likevel lokalisert nær fjorden, og landskapsbruken viser dermed kontinuitet fra foregående periode. Det er derfor mulig at en holdt frem med fangst lenge etter at jordbruket ble kjent.

Fra Traktbegerkulturen (TN-MNa) er det ikke gjort noen funn i Steinsfjordingen, men fra den påfølgende Stridsøkskulturen (MNb) er nesten samtlige funn fra dette området. Dette kan avspeile en mer dyptgripende endring, muligens mot mer permanente gårder eller jordbruksboplasser. Det er først nå at jordbruket blir en hovedfaktor bak boplasslokaliseringen. Fra den siste delen av yngre steinalder (SN) synes jordbruket å ha etablert seg over hele kommunen, også på Utstranda. En får også et mer variert redskapsinventar, med skafthulløkser, flintsigder og flintdolker. Det er ikke undersøkt noen jordbruksboplasser fra yngre steinalder i

Hole, men på Borgen (C11776⁷) er det funnet en mulig grav fra slutten av perioden. Mulige gravrøyser er også påvist på Sønsterud (C10237) og Rud vestre (C31097), men disse er alle fjernet tidlig på 1900-tallet.

2.3.2 Bronsealder

I bronsealderen (1800 – 500 f.Kr.) fortsetter jordbrukskulturen å ekspandere, og overgangen fra yngre steinalder er i stor grad preget av kontinuitet.

Helleristninger og gravrøyser fra bronsealder representerer de eldste kulturminnene som fremdeles er synlige på overflaten i Hole i dag. Et fellestrekk for begge er at de konsentrerer seg til Tyrifjordens østside, og at de i stor grad henvender seg til vannet. Alle helleristningene ligger langs eller nær vannkanten langs etter Utstranda. Disse viser også motiver av skip. Gravrøysene fra perioden ligger stort sett på øyer eller ytterst på halvøyene i Tyrifjorden. Trolig har dette vært et viktig rituellet landskap.

Gravrøysene er også monumenter som vitner om større sosiale forskjeller enn tidligere. Dette kan blant annet ha sammenheng med den strategisk viktige kontrollen over bronse. Et tidlig bronsesverd er funnet på Gomnes (C2342), og det er også gjort funn av det edle metallet i flere av gravrøysene (ID 9590/C18744). På Svartøyene skal det dessuten være funnet flere menneskeskjeletter.

Til daglig bruk ble imidlertid flint og bergart fremdeles benyttet, blant annet til sigder og økser, men formen på gjenstandene ble gradvis enklere ettersom disse mistet noe av sin status. Boplassfunn fra bronsealder er relativt sjeldne, men gjennom maskinell sjakting er det påvist kokegrop og bosetningsspor både på Viksenga (ID 130831) og Rud østre (ID 130824) som er datert til yngre bronsealder. Sannsynligvis er antallet bevarte bosetningsspor fra perioden langt større. Gode jordbruksområder med mange flintfunn i åkeren, som for eksempel på Sørnum, peker seg ut som områder med høyt potensial for slike funn.

2.3.3 Jernalder

I løpet av jernalderen (500 f.Kr. – 1030 e.Kr.) ekspanderte gårdsbosetningen, ettersom jernet ga muligheter til å ta nye og mer tungdrevne områder i bruk. Gårdsnavnene antyder at storparten av de historisk kjente gårdstunene i Hole er fra jernalderen, og mot slutten av perioden var det også etablert flere lokale og regionale maktsentra i området.

Om lag halvparten av de arkeologiske kulturminnene i Hole er datert til jernalderen. Disse viser en konsentrasjon til Røyse og Steinsfjordingen, og understreker den sentrale betydningene disse områdene har hatt på denne tiden. Tidligere har det meste av kulturhistorien vært basert på gårdsnavn. Flere av disse er avledet av førkristne gudenavn, som Frøyhov, Frøyshov, Onsaker, Ullern og Helgeland. Særlig Holefjordingen er et område som virker å ha vært sentralt i jernalderens kultutøvelse.

Av synlige kulturminner dominerer gravminnene. Gravminnene fra perioden består i hovedsak av hauger av jord og stein, men det er også registrert en del jordblandete gravrøyser. Størrelsen varierer betydelig, fra mindre 'gårdshauger' til 'storhauger' på over 50 m i diameter, mens andre gravminner mangler synlig markering.

⁷ C-nummer refererer til arkeologiske gjenstander unike museumsnummer i Kulturhistorisk museums gjenstandsdatabase. Databasen er tilgjengelig på www.unimus.no.

Fra førromersk jernalder mangler vi kjente gravminner, noe som trolig skyldes at gravene fra perioden som regel mangler synlig markering. I romertid synes imidlertid gravskikken å ha endret seg. Større gravmonumenter kan gjerne knyttes til større sosial forskjeller, både som følge av større kontakter utad og en generell vekst i samfunnet. I motsetning til gravrøysene fra bronsealderen, ligger gravfeltene nå i nærheten av historisk kjente gårdstun og ferdselsårer, og gjerne på høyder og brinker med vidt utsyn. Det mest kjente gravfeltet fra romertid er Frøyshov (ID 77199⁸), hvor det også er gjort en rekke funn. Særlig rike graver er også funnet på Hurum og Hundstad.

Halvdanshaugen skiller imidlertid fra de øvrige gravhaugene i kommunen. Både størrelsen og beliggenheten til Halvdanshaugen viser likhetstrekk med skipsgravene fra Oseberg og Gokstad. Like ved tunet finnes det også en bygdeborg. Både skiftelige og arkeologiske kilder antyder at Stein i tidlig vikingtid ble etablert som et regionalt maktsenter, trolig som kongsgård med en tilhørende godssamling.

De siste årene har også bosetningssporene økt betraktelig, ettersom en også ser etter spor under markoverflaten. Kokegroper er nå den vanligste funnkategorien fra jernalder i Hole, og de fleste av disse er datert til eldre jernalder. De finnes både i tilknytning til boplasser og gravminner. Hovedformålet ved disse er å koke mat i groper som fylles med oppvarmede steiner og dekkes til, men de er gjerne knyttet til større festmåltid og/eller kulturelle aktiviteter. Undersøkelser av et kokegropfelt ved Hole kirkegård i 2004 antyder at kokegropene relaterer seg til et lite gravfelt like ved (ID 29017)

Spor etter langhus er funnet både på By og på Leine, hvorav begge kan dateres til eldre jernalder. Huset på Leine ble delvis utgravd i 2008, med funn av keramikk og bein etter husdyr. På begge steder er det også påvist spor etter eldre åkre og rydningsrøyser under dyrket mark. Det er også registrert fossile dyrkingsspor fra jernalderen i det som i dag er skog og utmark. At det er færre bosetningsspor fra yngre jernalder kan skyldes nye byggeskikker, blant annet i form av laftede bygninger, men også at flere av gårdstunene fikk sin nåværende beliggenhet.

2.3.4 Middelalder

I middelalderen (1030-1536 e.Kr.) fortsetter rikssamlingsprosessen, landet blir kristnet og kirken etablerer seg som en dominerende maktfaktor i samfunnet. For øvrig viser samfunnet også kontinuitet fra forrige periode.

Stein synes også å ha dominert maktlandskapet i tidlig middelalder, og på slutten av 1100-tallet ble det også reist en Olavskirke på gården. Eiendomsforholdene i senere tid kan tyde på at Stein har kontrollert et større gods i det som senere ble kjent som Stein sogn. Dette gjelder særlig i Årnesfjeringen, hvor de fleste av gårdene synes å ha blitt donert til ulike sentralkirkelige institusjoner i løpet av middelalderen. Dette kan også ha omfattet Storøya (med Fekjær og Rytterager) som trolig ble donert til Hamarbispen, og hvor han senere etablerte en ladegård (ID 134196). Denne typen forvaltningsgård er kjent fra kontinentet, hvor de gjerne lå i områder som var strategisk viktige både med hensyn til makt og økonomiske inntekter. Fra senmiddelalderen er det bevart tre kjellere på gårdstunet som kan knyttes til dette anlegget, samt flere andre bebyggelsesspor under markoverflaten.

⁸ ID-nr refererer til kulturminnenes unike id-nummer i kulturminnedatabasen Askeladden. Databasen er tilgjengelig på www.kulturminnesok.no

Også på Røyse synes flere områder å vise makt- og kultstedskontinuitet inn i middelalderen. Dette gjelder blant annet kirkestedene Hole og Bønsnes, hvor det er registrert gravhauger fra jernalderen i umiddelbar nærhet. I 1206 er det også omtalt en lendmann ved navn Benedikt på Gomnes. Studier av eiendomsforholdene i tidlig nytid kan tyde på at lendmannssetet kontrollerte et større gods i Bønsnesfjeringen, muligens med kontinuitet tilbake til de mange rike jernaldergravene i området Gomnes/Fjell/Hundstad. På sistnevnte gård er det blant annet påvist tre ryttergraver. Disse rytterne kan ha spilt en viktig rolle under rikssamlingen, enten som lendmenn eller som såkalte sveithøvdinge. Benedikt tilhørte baglerne og falt i et slag i Bergen i 1206. Dette kan også ha dannet bakgrunn for slaget ved Leinstrand i 1221. Her led ribbungene (en rest av baglerpartiet) under ledelse av opprøreren Sigurd Ribbung store tap i kamp mot kongens menn. En teori er at Bønsnes kirke kan knyttes til dette maktsetet, og at det opprinnelig ble bygget som et privatkapell av samme type som på Stein og Tanberg.

Over Krokskogen er det gamle veifar, kjent fra skriftlige kilder helt tilbake til 1276 da det ble benyttet av kong Magnus Lagabøte i 1276. Dette veifaret kan ha vært benyttet av pilegrimer uten at dette bekreftes av skriftlige kilder. Verdt å nevne er også Olavskilden ved Retthellasetra.

Gårdene synes også å vise kontinuitet, selv om det også ble ryddet nye gårder. Dette gjelder blant annet de såkalte Rud-gårdene. Både Rud østre og Rud vestre ligger sentralt i forhold til hovedgårdene på de to mulige godssamlingene fra vikingtid-middelalder, og en teori er at disse ble ryddet på de eldre setegårdenes domenejord etter at godsene gikk i oppløsning.

Flere gårder ble også lagt øde i middelalderen. Dette gjelder gårdene Borgardale, Grændal, Skjellum og Nørsterud (Briså 1996). Disse kan ha blitt råket av pesten i 1349-50, eller ha blitt lagt øde som følge av at bedre jord ble tilgjengelig. Det er også mulig at dette kan ha vært mer spesialiserte bosetninger som ble lagt øde som følge av de økonomiske konjunktorene som fulgte i kjølvannet av svartedauden. Vi vet blant annet at det meste av jernproduksjon stoppet opp. I Hole er det påvist konsentrasjoner av såkalte kullgroper, blant annet på Lamoen, Bymoen og Borgenmoen. Her er det produsert kull til produksjon eller bearbeiding av jern. Enkelte av gropene kan også ha vært benyttet til tjærebrenning. Det finnes også flere steinbrudd i Hole som kan være fra middelalderen, og både kalkstein og den røde ringerikssteinen var viktige byggematerialer. På Storøya og Stein er det også påvist kalkovner, men dateringen av disse er usikker.

2.4 Kulturminnebestand – vernestatus, tilstand og kartfesting; alle tall og tabeller per 01.09.2010

Med tanke på å heve kvaliteten på kulturminnedatabasen har det i forbindelse med kommunedelplanen vært et mål å kontrollregistrere alle kjente arkeologiske lokaliteter i Hole. Dette er en viktig forutsetning for en mer effektiv saksbehandling og en mer forutsigbar arealplanlegging. Kvalitetshevingen gjelder i første rekke tre områder; avklaring av vernestatus, vurdering av tilstand og en mer nøyaktig posisjonsbestemmelse av kulturminnene. I tillegg har flere kulturminner fått endret lokalitets- og enkeltminneart, noe som har bidratt til større kongruens i databasen. Av tidsmessige og økonomiske årsaker er det ikke gjort mer utførlige beskrivelser av hver enkelt lokalitet og enkeltminne i databasen.

2.4.1 Avklaring av vernestatus

Ved oppstart av prosjektet var det registrert 184 uavklarte lokaliteter i Askeladden. Disse er uavklarte fordi det ikke har vært mulig å avgjøre om lokaliteten er automatisk fredet eller ikke. Gjennom en systematisk gjennomgang av kulturminnebestanden, hvor en også har kunnet vurdere ulike lokaliteter i forhold til hverandre, har målet vært å gjøre nye vurderinger av kulturminnenes art, datering og vernegrunnlag. Gjennomgangen har ført til at 55 tidligere uavklarte lokaliteter nå er avklart. 6 av disse har fått status automatisk fredet, 31 lokaliteter har fått status ikke-fredet, mens 18 er betegnet som fjernet. Tallet på uavklarte lokaliteter ligger fremdeles på 184. Dette skyldes først og fremst at nye løsfunn er lagt inn i databasen. Disse er lagt inn med uavklart vernestatus fordi det sannsynligvis kan finnes automatisk fredete kulturminner under markoverflaten, men at dette enda ikke er påvist. Det skyldes også at enkelte lokaliteter som tidligere var vurdert som automatisk fredete nå er ansett å ha uavklart vernestatus.

En hovedårsak til at kulturminner får ny vernestatus er en ny vurdering av alder. Et hovedskille går mellom de som er tolket til å være førreformatorisk (eldre enn 1537) og de som er etterreformatoriske. En annen viktig årsak til endring i vernestatus er at kulturminner blir omdefinert til å være naturdannelser. Ved ØK-registreringene ble det registrert flere lokaliteter der det har vært vanskelig å avgjøre om det dreier seg om kulturminner eller naturminner. Disse har hittil vært oppført med uavklart vernestatus i Askeladden. Der det er mulig å påvise at kulturminnet i realiteten er natur blir lokaliteten endret til ikke-fredet.

2.4.2 Vurdering av tilstand

Tilstandsregistreringen i Hole har omfattet alle arkeologiske lokaliteter, med unntak av løsfunn. Tilstanden til kulturminnene blir vurdert opp mot tidligere registreringer og skal gi et bilde av utviklingen i kulturminnebestanden i kommunen over tid. For at man skal kunne gjøre en tilstandsvurdering må kulturminnene være synlige. Kulturminner under markoverflaten er vanskelig å vurdere, men det kan være mulig å påvise at slike kulturminner er gått tapt – enten ulovlig eller gjennom dispensasjon. Bygningslokaliteter, kirkesteder og kulturminner under vann er ikke vurdert. I likhet med tidligere undersøkelser (iht. NS 9450) er tilstandsvurderingen kun gjort på enkeltminnenivå.

Tilstandsverdi	Beskrivelse
Intakt	Kulturminnet og dets sikringssone er intakt, og verken skadet, tildekket eller skjemmet i løpet av de siste 100-200år.
Uendret	Kulturminnet er uendret siden forrige registrering.
Tapt	Kulturminnet er fysisk fjernet, enten med eller uten forutgående dispensasjon, eller tapt som følge av naturlige årsaker (ras, flom etc.)
Skadet	Kulturminnet er påført direkte skade i løpet av de siste 100-200 år, enten som følge av arkeologiske undersøkelser, ulovlig forringelse eller naturlige årsaker (plyndringsgroper eller såkalte haugbrott fra gammel tid er blant skader som regnes til selve kulturminnet).
Tildekket	Kulturminnet er helt eller delvis skjult under jordmasser, grus, stein, kvist eller bygningsmaterialer, men for øvrig uskadet.
Skjemmet	Kulturminnet er ikke skadet i seg selv, men er enten direkte skjemmet eller i form av ulovlige inngrep innenfor sikringssonen.
Ikke gjenfunnet	Kulturminnet kan ikke lokaliseres på grunnlag av foreliggende dokumentasjon.
Dispensasjon, ikke fjernet	Kulturminnet er tillatt fjernet ved dispensasjon, men ikke fysisk tapt.
Omdefinert	Kulturminnet regnes ikke lengre som automatisk fredet eller uavklart.

Tabell 6: Tilstandskategorier og beskrivelse fra NS 9450.

Tilstandsregistreringen av Holes kulturminner viser at minst 250 (29,7 %) av de 854 kjente kulturminnene i Hole, enten er tapt eller skadet. Da er 166 av kulturminnene fremdeles ikke vurdert og er uten tilstandsverdi i Askeladden. Vanlige årsaker til at kulturminner går tapt eller blir påført skade er aktiviteter der større eller mindre terrenginngrep er nødvendige. Nedenfor er de vanligste skadeårsakene listet opp.

Årsak	Forklaring
Jordbruk	Skade eller tap som kan oppstå som følge av blant annet pløying, dyrking, nydyrking, tildekking, planering, deponering av masse, husdyrhold og opparbeidelse av landbruks- og atkomstveier.
Skogbruk	Skade eller tap som oppstår i forbindelse med skogsdrift, for eksempel nyplanting, markberedning, hogst, bruk av vinsj, kjørespor/slitasje og skogsveier/atkomstveier.
Bygg- og anleggsvirksomhet, industri og veiutbygging	Skade eller tap som følge av større offentlige og private utbyggingsprosjekter.
Byggeaktiviteter	Skade eller tap som følge av blant annet mindre privat nybygging eller utvidelser, for eksempel bolig, campingplass, hytteanlegg, hageanlegg, bryggeanlegg, garasje samt atkomstvei.
Materialuttak	Skade eller tap som følge av blant annet massetak og grustak.
Energiproduksjon	Skade eller tap i forbindelse med vassdragsregulering og kraftproduksjon.
Tilrettelegging	Tiltak i forbindelse med tilrettelegging av kulturminner for publikum.
Skjøtsel	Endringer i forbindelse med vedlikehold og utbedring av kulturminnet.
Sikring	Tiltak for å bevare kulturminnet.

Fritidsaktiviteter	Skade eller tap forårsaket av friluftsliv, for eksempel tråkk, sti, utkikkspunkt, skilting, rasteplass, bål plass og leirplass.
Naturprosesser	Skade eller tap som skyldes naturlige årsaker, for eksempel rotvelt, flom, erosjon, gjengroing, forsumping, skogbrann, ras og nedbryting.
Dyreaktiviteter	Skade eller tap påført av fauna (ville dyr).
Barmarkskjøring	Skade eller tap forårsaket av kjøring utenfor vei, hvor annen skadeårsak ikke kan identifiseres.
Oppdrettsvirksomhet	Skade eller tap som følge av fiskeoppdrettsanlegg.
Militær virksomhet	Skade eller tap som oppstår i forbindelse med militærøvelser eller annen militær aktivitet
Kriminalitet	Skade eller tap som skyldes forsettlig inngrep, for eksempel hærværk/tagging, plyndring og tyveri
Sammensatt skadeårsak	Flere skade- og tapsårsaker finnes og det er vanskelig å identifisere hovedårsaken.
Ukjent	Skade eller tap av ukjent årsak.

Tabell 7: Kategorier for skadeårsaker på kulturminner..

Jordbruk skiller seg ut som den aktiviteten som i størst grad har påført kulturminnene skade. Av de synlige kulturminnene rangerer jordbruksskader øverst, både når det gjelder tap (35%) og skade (27,1%), etterfulgt av skadefaktorene bygg/anlegg, industri/vei (22,5%/23,7%) og husbygging og friluftaktiviteter (12,5%/11,9%). Disse to siste skadeårsakene rangerer høyere når det gjelder skjemming av kulturminner, mens skogbruket har særlig ansvar for at kulturminner blir tildekket.

Tilstandsregistrering av ikke-synlige kulturminner er et mer problematisk felt, med potensielt store mørketall. Med unntak av dispensasjoner er det bare påvist åpenbare tap eller skader (for eksempel i form av hus og veier over kjente lokaliteter) på en lokalitet (ID 106712).

Tilstandsregistreringen i Hole viser hva som er status i Askeladden i dag, og danner således et nullpunkt for fremtidig miljøovervåking. De tar imidlertid ikke hensyn til om kulturminnene var skadet før eller etter registreringstidspunktet, og hvordan den årlige desimeringen har vært frem til i dag. Dette skyldes at det bare unntaksvis er lagt inn tilstand i databasen tidligere.

Tilstandsregistreringen i Hole gjør det mulig å sammenligne resultatene med NIKUs undersøkelser (Sollund 2008) og med kontrollregistreringene i Lier kommune (Dahle 2009). De har regnet sammen all tap og skade som har skjedd siden ØK-registreringene. Om en gjør det samme som i Hole ligger den samlede tapsprosenten på 34,5 %, noe som plasserer kommunen helt i toppen av tabellen. Den samlede tapsprosenten ligger bare litt lavere om en også regner med kulturminner som er registrert etter 1964 (34,2 %). Av kommunene i disse undersøkelsene er det kun Trondheim og Øvre Eiker som har høyere samlede tapstall.

Kommune	Periode	Uendret	Tapt	Skadet
Trondheim	1965-1997	54,90 %	13,30 %	31,80 %
Øvre Eiker	1965-2014	58,30 %	25,00 %	16,70 %
Hole	1968-2009	65,50 %	15,90 %	18,60 %
Grong	1972-1999	68,90 %	7,30 %	23,80 %
Røyken	1971-2013	74,00 %	20,00 %	6,00 %
Modum	1983-2014	74,80 %	13,80 %	11,40 %

Kautokeino	1978-2000	75,10 %	5 %	19,90 %
Saltdal	1984-2002	75,20 %	13,90 %	10,90 %
Nord-Aurdal	1991-2000	77,30 %	18,80 %	3,90 %
Skien	1970-1997	77,80 %	6,10 %	16,00 %
Lier	1964-2008	80,00 %	9,60 %	10,40 %
Skjåk	1983-2002	80,60 %	2,20 %	17,20 %
Sarpsborg	1967-2004	82,10 %	9,60 %	8,30 %
Sortland	1976-2003	82,70 %	6,20 %	11,10 %
Bømlo	1987-2003	84,30 %	2,00 %	13,70 %
Eidskog	1985-2002	84,30 %	5,80 %	9,90 %
Tromsø	1968-1977	86,50 %	4,00 %	9,50 %
Fræna	1976-2000	87,80 %	2,80 %	9,40 %
Lillesand	1980-2003	89,90 %	2,90 %	7,20 %
Horten	1976-2003	90,00 %	4,50 %	5,50 %
Sandnes	1990-2002	93,10 %	6,30 %	60,00 %

Tabell 8: Tap og skade på kulturminner i utvalgte kommuner, fra oppstart av ØK-registreringer og frem til kontrolltidspunkt

Sammenligninger på tvers av regioner med ulik kulturminnebestand, ulikt utbyggingspress og ulike topografiske forutsetninger gir imidlertid et noe misvisende bilde. Gruppering av områder med ulik arealbruk registrert i Askeladden gir et mer nyansert resultat. Disse viser at tapet av kulturminner er høyest i det som er regnet som tettbebyggelse og jordbruksareal, mens skogsområdene i Hole har noe lavere tap. Her skyldes også en større andel av skadene dispensasjon og naturskader.

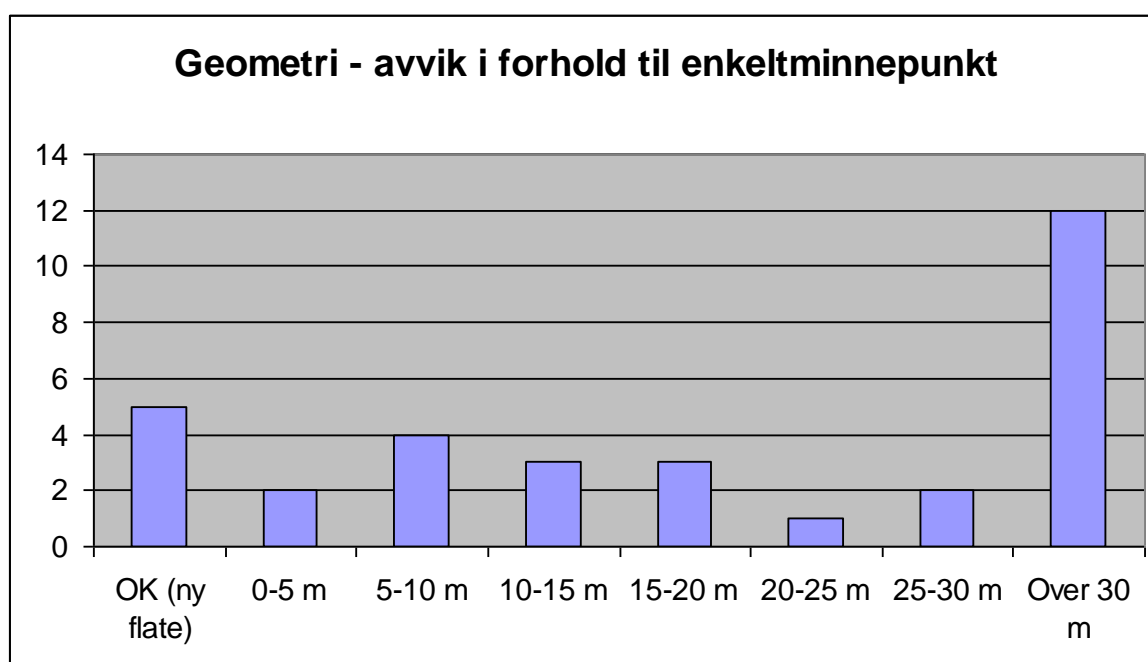
En slik variasjon er også å forvente i de øvrige kommunene på listen, og kan følgelig bare sammenlignes med tilsvarende tall i Lier. En annen feilkilde er at tabellen viser *dagens* arealbruk. Mye av tapet i tettbebygde strøk skyldes nettopp at disse har blitt utbygd.

2.4.3 Innmåling og posisjonsbestemmelse

De fleste av kulturminnene i Hole har hittil vært digitalisert på grunnlag av data fra ØK-kart, enten som enkeltpunkt eller som en større flate (eks. gravfelt, bygdeborg). I det siste tilfellet har ikke enkeltminnene vært målt inn. Generelt har det også vært en tendens til at lokaliteter med kun ett enkeltminne bare har hatt geometri på lokalitetsnivå i Askeladden, men selv her har databasen vært svært mangelfull. Flere av kulturminnene har dessuten hatt en stor feilmargin hva gjelder posisjon på kart og kulturminnets faktiske plassering i landskapet.

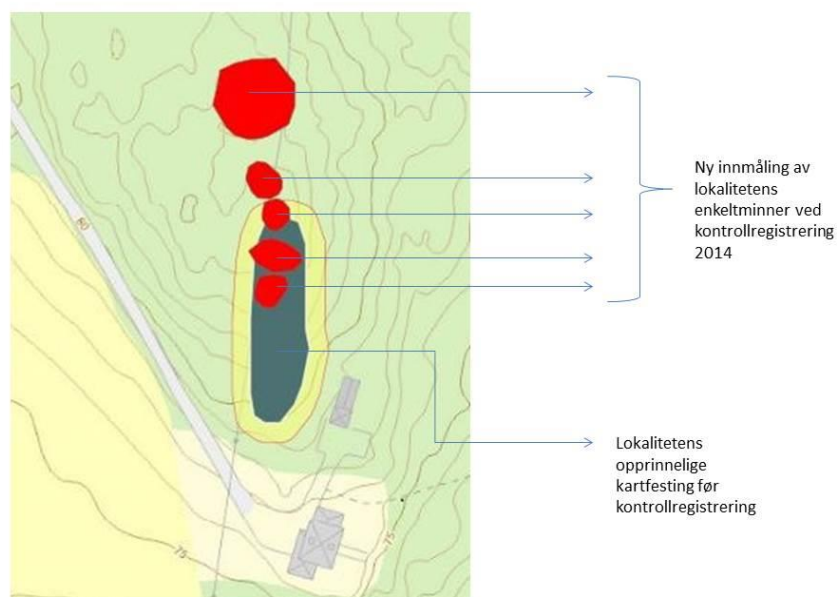
De siste årene er det stadig kommet nye og forbedrede GPS-løsninger og metoder for digital innmåling. Under dette arbeidet er det benyttet håndholdt PDA (Personal Digital Assistant) og D-POS med en angitt feilmargin på desimeternivå. Dette gjør det mulig å måle inn hvert enkelt kulturminne som flate, både på lokalitetsnivå og enkeltminnenivå. Dette er viktig i forhold til å skape økt forutsigbarhet i forhold til fremtidig planarbeid. Ved starten av prosjektet manglet 27 lokaliteter i kommunen kartfesting. I dag er dette tallet redusert til 2. På enkeltminnenivå er tallet redusert fra 335 til 156.

De forbedrede GPS-løsningene gir også mulighet for en mer nøyaktig posisjonsbestemmelse. Diagrammet under gir en oversikt over antall kulturminner som tidligere var feil plassert, og hvor stor avvik det har vært mellom gammel og ny posisjonering.

Figur 6: Oversikt over lokalitetenes avvik i kartfesting.

Avvikene i Hole svarer i stor grad overens med registreringene i Lier i 2008. En bør derfor ikke betrakte eldre innmålinger som absolutte, men som et varsel om at det også kan finnes kulturminner utenfor de avgrensede områdene. Dette gjelder først og fremst med hensyn til de kulturminnene som allerede er kjent, men også i forhold til eventuelle nyregistreringer.

Figur 7: For flere av lokalitetene i Askeladden er feilmarginen for opprinnelig innmåling svært stor. Her eksemplifisert med gravhauger.

Kontrollregistreringen understreker nødvendigheten av forbedrede innmålinger. Samtidig må det bemerkes at innmålingene med D-POS også kan ha avvik på et par meter, særlig i områder med tett løvverk. Dette er særlig iøynefallende ved innmåling av små enkeltminner som for eksempel rydningsrøyser. I tilfeller hvor flatene ikke svarer til kulturminnets visuelle form, er det derfor opprettet nye flater/polygoner med utgangspunkt i de punktene som er målt inn i felt. Nøyaktigheten anses imidlertid for å være tilstrekkelig. I flere tilfeller, for eksempel hvor gravhauger er anlagt på toppen av naturlige haugdannelser, kan heller ikke selve avgrensningen i felt anses for å være absolutt.

3. Skjøtsel og tilrettelegging

Hole kommune har et kulturhistorisk og landskapsmessig særpreg som man bør søke å ta vare på. I kulturminnene ligger det et stort potensial i å profilere seg og i å uttrykke kommunens identitet. Kulturminnenes opplevels- og formidlingsverdi er imidlertid avhengig av at miljøene de inngår i opprettholdes. Mange enkeltstående utbygginger og fortettinger virker fragmenterende på landskapet, og bidrar til at opplevelsen av det enkelte kulturmiljø forringes. Dette kan for eksempel gjelde der kulturminnenes utsyn blir svekket, eller at åpenbare sammenhenger og relasjoner går tapt.

Kulturmiljøer med høy opplevelsverdi innebærer at kulturminnene er lett synlige, og at det er lett å forstå hvilken funksjon de har hatt. Det er også en fordel at det er lett å forstå sammenhengen til andre kulturminner og relasjonen til landskapet. Lav opplevelsverdi innebærer gjerne at lokalitetene er gjengrodd, forsøplet eller på annen måte skjemmet av moderne inngrep (utover det som går frem av tilstandsregistreringen), og at sammenhengene mellom kulturminner og landskap er forringet.

Riktig skjøtsel og tilrettelegging kan imidlertid bidra til å styrke kulturminneverdiene. Konkrete pleieforslag kan være fjerning av moderne inngrep, rydding eller reduksjon av skog, periodevis beiting, tilsåing med tidsriktig vegetasjon etc. For å øke opplevelsverdien kan stier eller atkomstveier legges til eldre bevegelseslinjer, mens skilt og rasteplasser kan oppføres ved viktige knutepunkter eller landemerker i landskapet.

Samtidig er det viktig at nye tiltak gjennomføres på en slik måte at kulturminnene ikke på noen måte blir forringet. Tilrettelegging kan også være en skadeårsak (jf. Sollund 2008), og blant annet medføre sterk slitasje. Tiltakene skal derfor være godkjent av kulturvernmyndighetene ved BFK, og det bør utarbeides langsiktige skjøtelsesplaner for å sikre at arbeidet utføres og fullføres på en forsvarlig måte. For større inngrep må det også søkes dispensasjon fra Riksantikvaren.

3.1 Prioritering

Med hensyn til å prioritere lokaliteter for videre skjøtsel og tilrettelegging er det fremfor alt viktig med en oppfølging av alle eksisterende tiltak. Dette gjelder i første rekke gravfeltet på Frøyshov (ID 77199⁹) og helleristningsfeltet på Sundvollen (ID 9616), hvor kommunen tidligere har engasjert seg med skilting og tilretteleggingstiltak. For førstnevnte ble det også utarbeidet en skjøtelsesplan i 2003.

Videre er det viktig å følge opp områder som er regulert til bevaring eller kulturminneområde. Det mest kjente kulturminnet i Hole, og det eneste som er regulert som kulturminneområde i gjeldende kommuneplan, er Halvdanshaugen (ID 28978). Denne er godt skjøttet i dag som følge av innsats både fra grunneier og fra det lokale historielaget, men tilgjengeligheten er dårlig. Når det gjelder reguleringsområdene har også Hole kirkested (ID 84567) og gravhaugen like ved (ID 29017) høy formidlingsverdi.

Til sammen er det trukket ut en liste over 22 lokaliteter med høy opplevelselses- og formidlingsverdi. Kravet er at de er automatisk fredete, synlige over markoverflaten og at både kulturminnene og kulturmiljøene de inngår i har høy eller svært høy opplevelselsesverdi. Dette er dermed å regne som en liste over særlig verdifulle kulturminner i Hole, og en veiledning for fremtidig skjøtsel og tilrettelegging, uten at det er tatt hensyn til arts- og alderssammensetning. Tilgjengeligheten er heller ikke vurdert. Tabellen gir videre eksempler på konkrete skjøtsel- og tilretteleggingstiltak, men det gjøres igjen oppmerksom på at alle større tiltak skal forelegges kulturvernmyndighetene til vurdering og videre rådgivning.

Gård	ID	Art	Tilgjengelighet	Opplevelse – kulturminner	Opplevelse– kulturmiljø
Stein	38973	Kirkested	Ikke tilrettelagt	Svært høy	Svært høy
Stein	28978	Gravminne	Ikke tilrettelagt	Svært høy	Svært høy
Storøya	134196	Gårdsanlegg	Parkering	Svært høy	Svært høy
Bønsnes	83999	Kirkested	Skilting/informasjon	Svært høy	Høy
Frøyshov	68786	Gravfelt	Ikke tilrettelagt	Svært høy	Høy
By	77185	Gravminne	Ikke tilrettelagt	Svært høy	Høy
Storøya	138025	Kullfremstillingsanlegg	Ikke tilrettelagt	Svært høy	Høy
Hole prestegård	29017	Gravhaug	Parkering	Høy	Svært høy
Fjellstad	9586	Gravminne	Turterreng	Høy	Høy
Storøya	131011	Gravminne	Ikke tilrettelagt	Høy	Høy
Rytterager	28985	Gravminne	Turterreng	Høy	Høy
Borgen	19419	Gravminne	Ikke tilrettelagt	Høy	Høy
Hundstad lille	38982	Gravfelt	Ikke tilrettelagt	Høy	Høy
Hundstad store	28986	Gravminne	Ikke tilrettelagt	Høy	Høy
By	21102	Kullfremstillingsanlegg	Ikke tilrettelagt	Høy	Høy
By	21101	Gravfelt	Ikke tilrettelagt	Høy	Høy
Frøyshov	77199	Gravfelt	Skilting/informasjon	Høy	Høy
Helgeland	62829	Gravminne	Ikke tilrettelagt	Høy	Høy
Borgen	130806	Veianlegg	Turterreng	Høy	Høy
Borgen	58479	Veianlegg	Turterreng	Høy	Høy

⁹ ID-nr refererer til kulturminnenes unike id-nummer i kulturminnedatabasen Askeladden. Databasen er tilgjengelig på www.kulturminnesok.no

Bjørnstad	59245	Gravfelt	Ikke tilrettelagt	Høy	Høy
Borgen	74871	Gravfelt	Turterreng	Høy	Høy

4. Verneverdige arkeologiske kulturmiljøer i Hole

I dette kapittelet vil det bli gjort rede for 10 spesielt verdifulle kulturmiljøer i Hole kommune. Utvalget er basert på dagens kunnskapsstatus om kulturminner i kommunen. Eventuelle nye registreringer i kommende år vil kunne avdekke nye kulturminner, og kunne endre situasjonen noe. Hovedbildet vil trolig likevel være gyldig i mange år fremover. De utvalgte kulturmiljøene vises i tabellen under.

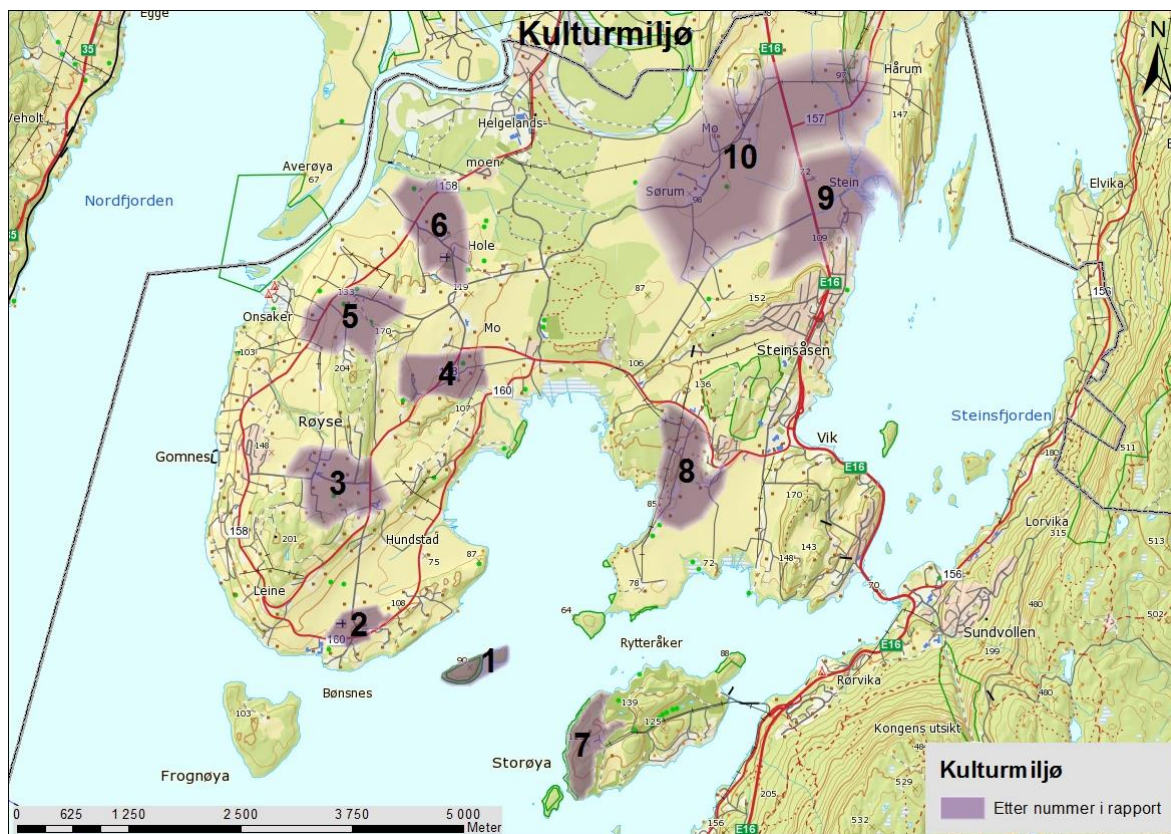
Alle kulturminner fra før 1537 er automatisk fredet, men ved å bevare dem i større kulturmiljøer bevarer man samtidig kulturminnenes forankring til landskapet og relasjon til andre kulturminner.

Bakgrunnen for å verne kulturmiljøer er at kulturminnenes opplevelses- og formidlingsverdi er avhengig av at miljøene de inngår i opprettholdes. Moderne inngrep i nærmiljøet rundt kulturminnene virker fragmenterende på landskapet, og bidrar til at opplevelsen og lesbarheten til det enkelte kulturminnet reduseres. For eksempel kan utsynet fra kulturminnene bli endret og åpenbare sammenhenger i kulturmiljøene kan gå tapt.

Innenfor arkeologisk landskapsanalyse snakker man om kulturmiljø som landskapsrom, med 'gulv' og 'vegger' som avgrensner de ulike rommene. Den romlige avgrensningen avhenger i stor grad av observatørens ståsted og perspektiver. Begrepet henvendelse knyttes til utsynet fra kulturminnet og forholdet til nærliggende landskapsrom. Særlig gravminner, men også kirkesteder fra middelalder har ofte blitt plassert på grensen mellom ulike landskapsrom, og på steder hvor innsynet og utsynet er godt. En bevisst posisjonering (politisk, sosialt og religiøst) ved plasseringen av det som for oss er kulturminner. Kulturminner kan inngå i sammenhenger med hverandre innen en lokalitet, men også mellom flere lokaliteter og kulturmiljøer. Kulturminnene har også relasjoner til landskapet de er en del av. Dette gjelder både synlige og ikke-synlige kulturminner (Gansum, Jerpåsen og Keller 1997).

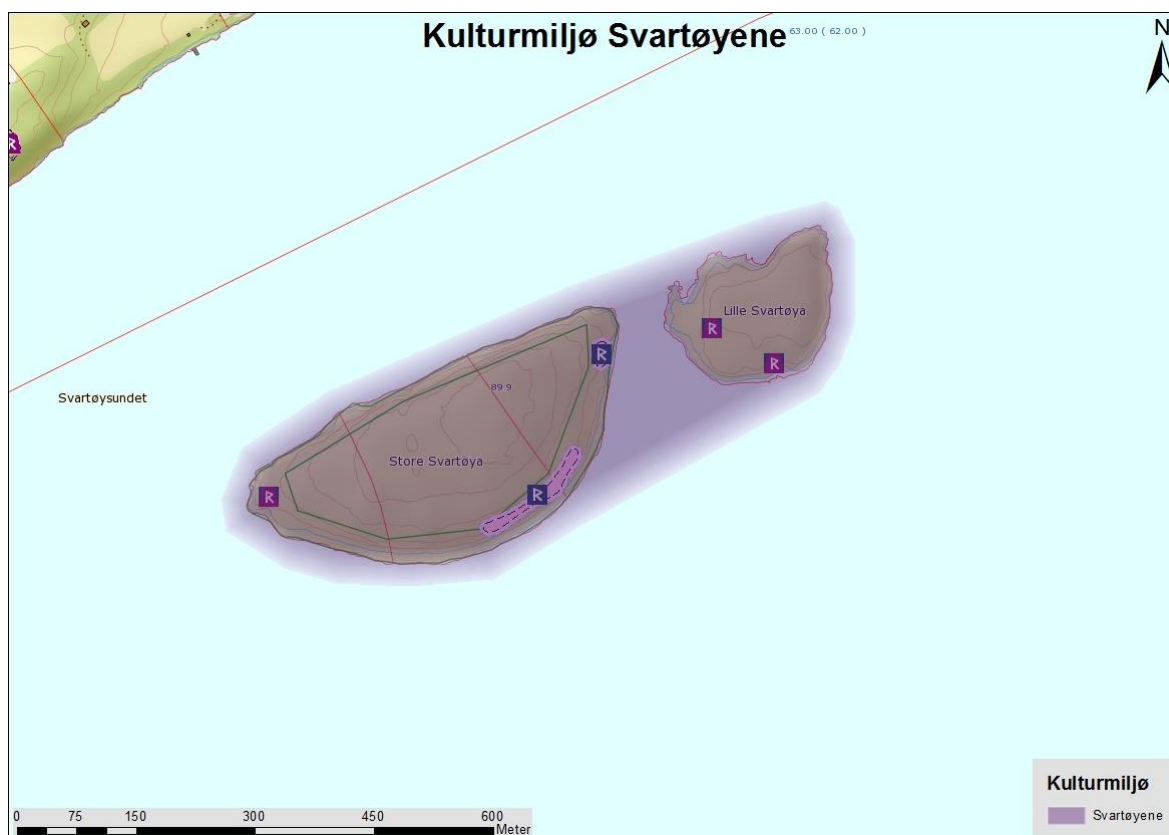
Nr.	Kulturmiljø	Verdi
1	Svartøyene	Svært høy
2	Bønsnes	Svært høy
3	Hundstad/Fjell	Høy
4	By	Høy
5	Frøyshov/Onsaker	Svært høy
6	Hole prestegård/Helgeland	Svært høy
7	Storøya	Svært høy
8	Borgen/Løken	Høy
9	Stein	Svært høy
10	Steinsletta	Høy

Tabell 9: Verneverdige kulturmiljøer i Hole kommune.

Figur 6: Kart over verneverdige kulturmiljøer i Hole. Miljøene er markert i rødbrunt. Kartgrunnlag fra www.kartverket.no

4.1 Kulturmiljø 1: Svartøyene

Figur 9: Svartøyene i Tyrifjorden utenfor Røysehalvøya. Kartgrunnlag fra www.kartverket.no

Verdivurdering: Svært høy

Svartøyene ligger i Tyrifjorden i underkant av 500 meter sør for Røysehalvøya. Kulturmiljøets svært høye verdi er knyttet til bronsealderens gravskikk og rituelle praksis. På de to øyene er det til sammen funnet 9 gravrøysler fra perioden. Alle ligger nær vannet, og med en klar relasjon til Tyrifjorden.

4.1.1 Landskap og orientering

Svartøyene ligger i Tyrifjorden i underkant av 500 meter sør for Røysehalvøya. Fra øyene er det utsikt mot Svarstadgårdene mot nord. Terrenget stiger bratt fra fjorden og opp mot toppen av øyene, før det flater mer ut på toppen.

4.1.2 Kulturminnene

På Store Svartøya ligger det fire røysler (ID9589¹⁰) på sørøstsiden av øya, to på østsiden (ID9590) og en større røys på vestsiden (ID77186). På Lille Svartøya er det to røysler (ID19424 og 49009). Gravene er bygd opp av store bruddsteiner. Flere av røysene har krater og har vært gravd i. Røysene ligger ikke oppe på toppen av øyene, men ligger på flater nede ved fjorden. De er ment å være godt synlige for reisende på fjorden

¹⁰ ID-nr refererer til kulturminnernes unike id-nummer i kulturminnedatabasen Askeladden. Databasen er tilgjengelig på www.kulturminnesok.no

Figur 10: Svartøyene med gravrøyenes plassering. Numrene på kartet refererer til lokalitetenes ID-nummer i Askeladden. Kartgrunnlag fra askeladden.ra.no.

4.1.3 Kulturhistorisk bakgrunn

I 1894 ble det funnet en bronsekniv. "paa en mot øst utspringende odde av øen, på ryggen av odden, i et lite muret kammer, dekket med en helle og ca 1 alen langt, $\frac{3}{4}$ alen bredt". Dette svarer trolig til en av de to østligste røyene på Store Svartøya. Her kan en fremdeles se sporene etter et gravkammer under en helle i østre kant av haugen. Kniven daterer seg til yngre bronsealder. I tillegg til kniven skal det også ha blitt funnet brente bein under hella.

Det skal også være funnet en del bein på øyene i 1902. Disse mente en også måtte stamme fra en bronsealdergrav med to menn og to damer. Tolkningen følger av en gammel avisartikkel i Hole bygdearkiv: "... og en kan formode at to tjenere eller slaver er ihjelslått og gravlagt sammen med sitt herskap." (Gravplassen på Svartøyene i Hole).

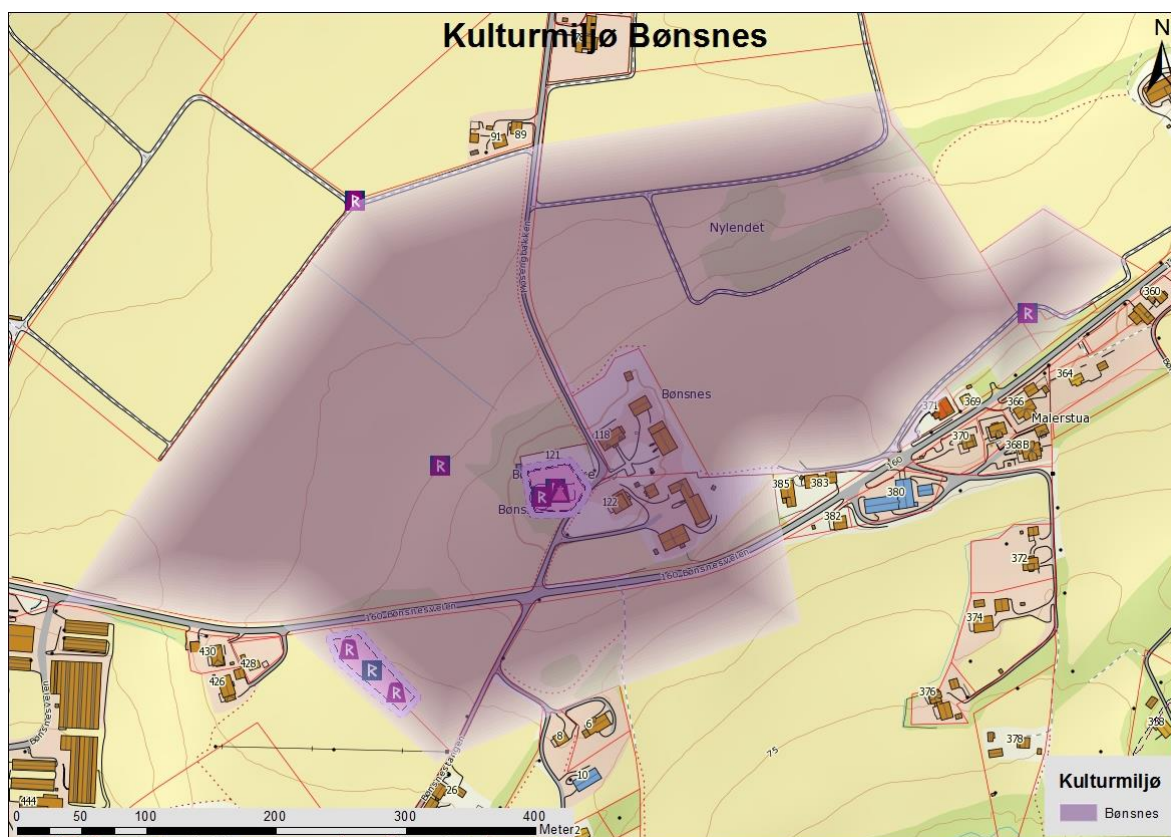
4.1.4 Bakgrunn for verdivurdering

Kulturmiljøet er vurdert til å ha svært høy verdi. I tillegg til alder og historisk kildeverdi, legger vurderingen vekt på kriterier som autenticitet og sjeldenhet. Området har en høy kunnskapsverdi, men kulturmiljøet har også høy opplevelsels- og formidlingsverdi. Flere funn fra gravene øker den pedagogiske verdien, og Disse tidlige gravmonumentene har også en estetisk verdi. Denne forhøyes av den vakre beliggenheten til de to øyene.

4.1.5 Kulturmiljøets avgrensning

Kulturmiljøet består av Store Svartøya og lille Svartøya samt relasjonen mellom dem, altså sundet mellom dem.

4.2 Kulturmiljø 2: Bønsnes

Figur 11: Kulturmiljøet rundt Bønsnes kirke. Kartgrunnlag fra www.kartverket.no

Verneverdi: Høy

Bønsnes ligger på en liten høyde helt syd på Røysehalvøya. Kulturmiljøets høye verdi er knyttet til kunnskap om middelalderens (1030 – 1536 e.Kr.) kirkesteder. Kulturmiljøet har i dag et relativt beskjedent antall arkeologiske kulturminner. Dette skyldes nok først og fremst at det er gjennomført få registreringer i området. Potensialet for funn i dyrkamarka rundt kirken er svært høyt. Eventuelle nye funn i området vil kunne bidra til å gi kulturmiljøet en høyere verdi.

4.2.1 Landskap og orientering

Bønsnes ligger på en liten høyde helt syd på Røysehalvøya, omgitt av grønnsaksåkre, og med god utsikt utover Tyrifjorden og omkringliggende landskap. Dette jordbrukslandskapet har svært lang tidsdybde, og i åkrene nord for kirkestedet er det funnet flere gjenstander (bl.a. C1022¹¹) knyttet til vår aller eldste jordbrukskultur i yngre steinalder (TN).

¹¹ C-nummer refererer til arkeologiske gjenstander unike museumsnummer i Kulturhistorisk museums gjenstandsdatabase. Databasen er tilgjengelig på www.unimus.no.

4.2.2 Kulturminnene

Kirken (ID 83999¹²) er en av fem steinkirker fra høymiddelalderen på Ringerike, og har en enkel rektangulær grunnplan. Den er hevdet å være blant de aller eldste steinkirkene i landet, bygget i Olav Kyrres tid (1067-1093), men dette er tvilsomt. Det er benyttet tegl både i kirkens vindusbuer og i den spissbuede vestportalen. Dette er tatt til inntekt for at kirken er yngre, trolig bygd så sent som mot slutten av 1200-tallet (Christie 1993, Harrson 2008). Arkeologen Øystein Ekroll mener kirken knapt kan være reist før 1300 (Ekroll 1997). Den kan imidlertid ha erstattet et enklere gudshus i tre, men det er ikke gjort arkeologiske undersøkelser som støtter dette.

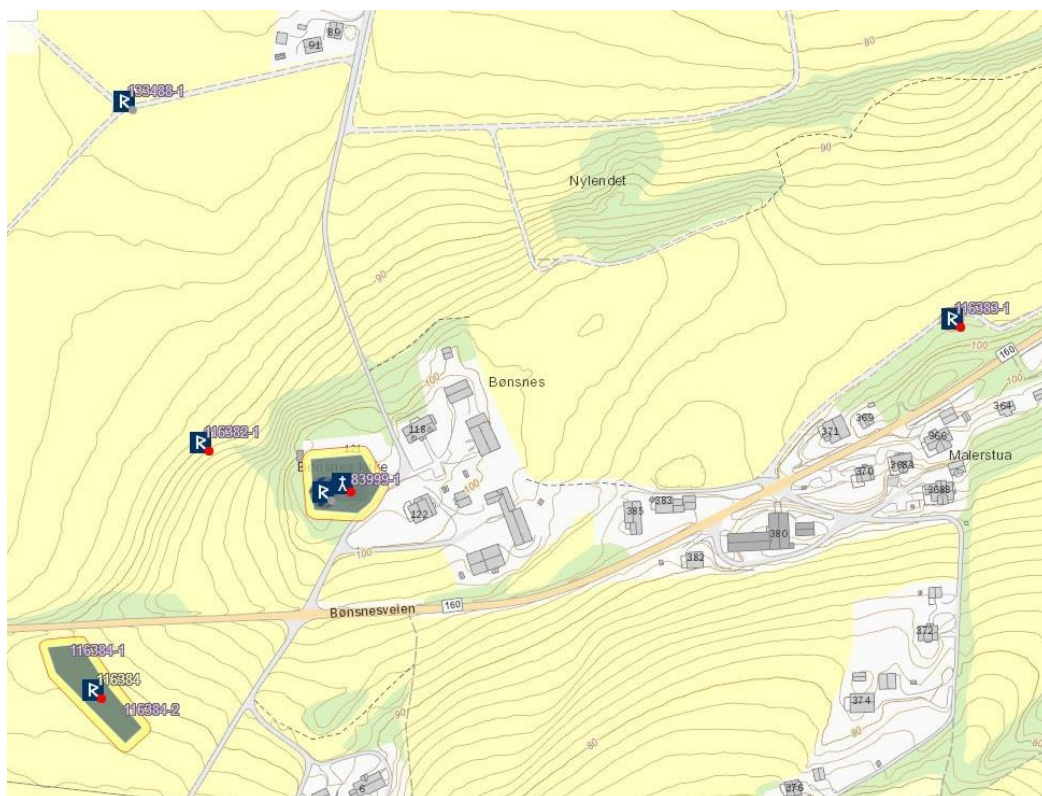

Figur 7: Bønsnes kirke, med en mulig gravhaug i forkant

Kirkestedet på Bønsnes kan være opprettet for å markere slutten på gamle skikker og innføringen av en ny religiøs praksis. Like ved kirketårnet ligger det nemlig en mulig gravhaug (ID 131834). Det er ikke uvanlig at middelalderkirker ligger i nærheten av gravfelt. Dette har vært en bevisst strategi ved innføringen av kristendommen i Norge på begynnelsen av 1000-tallet. Det er også gjort funn med metalledetektor som tyder på at det har vært graver både sør og vest for kirken (ID230868 og ID230870).

Det er også registrert kokegroper (ID 116382 og 116384) i dyrkamarka nedenfor kirken. Kokegropene viser at det var bosetning og kanskje også religiøs praksis på Bønsnes allerede i jernalder. Lengst øst i kulturmiljøet er det registrert en mulig smieplass (ID116383).

¹² ID-nr refererer til kulturminnesenes unike id-nummer i kulturminnedatabasen Askeladden. Databasen er tilgjengelig på www.kulturminnesok.no

Figur 8: Viser kulturminnelokaliteter innenfor kulturmiljøet på Bønsnes. Numrene på kartet refererer til lokalitetenes ID-nummer i Askeladden (her er bare de største lokalitetene angitt). Kartgrunnlag fra askeladden.ra.no

4.2.3 Kulturhistorisk bakgrunn

Ifølge et nyere sagn skal Bønsnes ha vært kongsgård under Sigurd Syr, og Olav den helliges fødested. Kirken skal ha blitt bygd etter at Olav ble overrasket av uvær på Tyrifjorden og båten hans var i ferd med å gå ned. Sagnet forteller videre at Olav i bønn lovet Kvitekrist å bygge en kirke hvis de slapp unna med livet i behold. Stormen stilnet, og Olav og hans menn nådde land på odden ved Bønsnes. Der skulle det reises en kirke til den nye gudens ære.

Gården er første gang nevnt i 1457 og 1461 (DN III s. 612 og DN I s. 622), men alt i 1577 var alt gården delt i to. Navnet er gjerne tolket som *bønnehusnes*, men i så fall må gården ha hatt et eldre navn. Arkeologiske undersøkelser tyder på at det har vært aktivitet i området også i førkristen tid.

At Bønsnes har vært en kongsgård er likevel tvilsomt. Gården er ikke omtalt som det i noen historiske samtidskilder, og om Olav heter det bare at han skulle være født i Opplandene. Forbindelsen til Bønsnes er først kjent fra Jens Nilssøns visitasferd i 1591, hvor han omtaler Bønsnes; «Der sigis kong Oluff at vere født». Sagnet om selve kirkereisingen er et vandresagn som synes å være enda yngre.

En teori er at kirken opprinnelig ble reist som privatkapell under lendmannsetet på Gomnes. Eiendomsforholdene i senmiddelalderen og tidlig nytid antyder at det tidligere hadde vært en større godssamling på Røysehalvøya (se kulturmiljø 3), som også kan ha omfattet Bønsnes. Lignende mønster er også å spore omkring kongsgården på Stein og lendmannsetet på Tanberg. Begge steder er det også reist steinkirker. Å reise sin egen kirke ga ære og sosial status. I motsetning til de øvrige middelalderkirkene i Hole og Ringerike har Bønsnes kirke aldri vært en sognekirke. I nyere tid har den vært en såkalt lovekirke, finansiert ved vedlikehold fra menigheten,

pilegrimer og andre som har gitt gaver til den. Det finnes imidlertid ikke spor etter en slik ordning i middelalderen. Dersom den var et privatkapell, er det rimelig at den fikk en ny rolle etter at jordegodset senere ble konfiskert av kongemakten under borgerkrigstiden. Det er mulig at slaget mellom birkebeinere og ribbunger på Leinestrand i 1221 kan være knyttet til samme maktkamp.

I senmiddelalderen lå Bønsnes under Hamar bispesete, og etter en brann i 1579 ble alt inventaret brakt til Hamar domkirke. Kun en madonna fra ca. 1250 og et krusifiks er bevart. Kirken ble senere gjenreist i perioden 1670-1807, mens tårnet stod ferdig så sent som i 1862.

4.2.4 Bakgrunn for verdivurdering

Kulturmiljøets høye verdi er knyttet til kunnskap om middelalderens (1030 – 1536 e.Kr.) kirkesteder.

Kulturmiljøet viser nære sammenhenger til lendmannssetet på Gomnes (kulturmiljø 3) og kongsgården på Stein (kulturmiljø 9), samt til Hamarbispens ladegård på Storøya (kulturmiljø 7). Ifølge tradisjonen skal det også være en undersjøisk gang mellom Storøya og Bønsnes.

Kulturmiljøet er vurdert til å ha høy verdi. Området tegner et sjeldent godt bilde av et sentralt kirkested i middelalderen, med tradisjoner knyttet til St. Olav. Kulturmiljøet har både høy kildeverdi, opplevelsesverdi og formidlingsverdi. Ved siden av Halvdanshaugen er Bønsnes kirke kjent som en av de største kulturhistoriske attraksjonene i Hole, og det er også oppført et skilt ved kirken i dag. Kirkestedet har videre en viktig symbol- og identitetsverdi, samtidig som beliggenheten i landskapet gir kulturmiljøet en høy estetisk verdi.

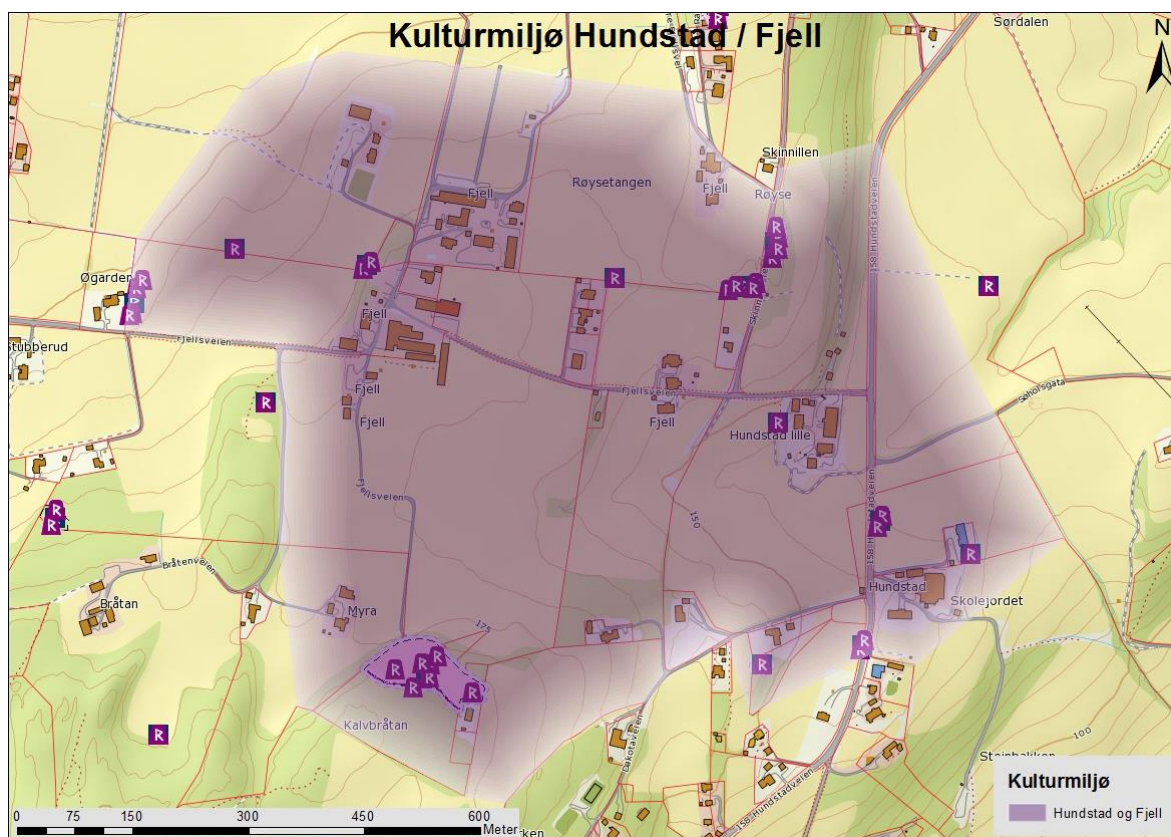
4.2.5 Kulturmiljøets avgrensing

Kulturmiljøet omfatter Bønsnes kirke og høydedraget denne ligger på, med omkringliggende jordbruksareal, og er en del av et større kulturlandskap lengst sør på Røyshalvøya.

Figur 14: Bønsnes kirke med Tyrifjorden i bakgrunnen

4.3 Kulturmiljø 3: Hundstad/Fjell

Figur 15: Beliggenhet og avgrensing av kulturmiljø 3: Hundstad /Fjell. Kartgrunnlag fra www.kartverket.no

Verneverdi: Høy

Gårdene Hundstad og Fjell ligger sør på høydedraget som utgjør største del av røysehalvøya. Kulturmiljøets høye verdi er særlig knyttet til kunnskap om jernalderens (500 f.Kr. – 1030 e.Kr) og middelalderens (1030 – 1536 e.Kr.) maktsentra. Både på Fjell og Hundstad finnes store graver og gravfelt, og særlig fra vikingtid er det gjort rike gravfunn. Sannsynligvis kan området også vise maktstedskontinuitet til høymiddelalderens lendmannssete på Gomnes like ved. En vurdering av landskap og senere eiendomsforhold kan tyde på at gården Fjell har vært sentral i en lokal godsdannelse som omfattet flere gårder på Røyse.

4.3.1 Landskap og orientering

Kulturmiljøer ligger sørvendt på høydedraget som utgjør største del av røysehalvøya. Her oppe er det i dag store arealer med dyrka mark. Terrenget heller noe, men ikke mer enn at området egner seg svært godt til jordbruk.

4.3.2 Kulturminnene

På Hundstad er det gjort mange rike gravfunn fra jernalderen, blant annet av en svært rik kvinnegrav fra romertid og tre såkalte ryttergraver fra vikingtid. Kvinnegraven fra begynnelsen av 300-tallet inneholdt blant annet gull- og sølvringer, sølvspenner, nålehus av bronse, perler, et

provinsialromersk glassbeger og ulike kar av tre og keramikk (C16688-16698¹³). Også flere av sverdene i vikingtidsgravene hadde hjalter av edelt metall (C7236, C16699).

Figur 96: Gravhauger ved Hundstad. Venstre bilde: Kjempehaugen (ID 28986). Høyre: Skinillen (ID 38982)

Den ene ryttergraven ble funnet i samme haug som kvinnegraven (ID 9587¹⁴), mens en annen ble funnet i Kjempehaugen (ID 28986). Den tredje har ukjent funnsted. Ryttergravene kjennetegnes ved at de inneholder sporer og stigbøylor. Ryttergravsgårdene inngikk trolig i et militært og administrativt system i vikingtid, enten knyttet til lendmenn eller sveithøvdinge, og kan således ha spilt en viktig rolle under rikssamlingen. Ryttergravene på Hundstad er de eneste som er kjent i Hole. At den ene rytteren ble hauglagt i samme haug som kvinnen på 300-tallet tyder på at maktforholdene har lang kontinuitet tilbake i eldre jernalder. Dette støttes også av en sjelden bronsespenne som ble funnet nær tunet på Gammelklokkergården (C37956, ID 133438). Denne skriver seg fra merovingertid, og i det kronologiske sjiktet mellom de øvrige funnene.

Begge de to kjente ryttergravene på Hundstad ligger på markerte brinker, med godt utsyn. Dette gjelder også gravfeltet på Skinillen (ID 38982) litt lengre nord. Her er det spor etter fem gravhauger, hvorav flere har krater etter graving. Også disse haugene er trolig fra yngre jernalder, og flere funn er levert inn til Drammens museum. Det er også mulig at den siste ryttergraven ble funnet her (C7236-C7239, C7293). Også en annen rik vikinggrav skal være funnet på Hundstad (C15320-15325). Denne inneholdt to bisselmunnbitt, men det ble ikke funnet sporer eller stigbøylor. Disse to gravene ble henholdsvis utgravd i 1875 og 1890. Sammen med det første gravfunnet ble det også innlevert en bronsenøkkel som trolig er fra middelalderen (C7240).

Figur 10: Gravhauger omkring Fjell; Mannehaua (ID 39898) og ved Bing (ID 49022)

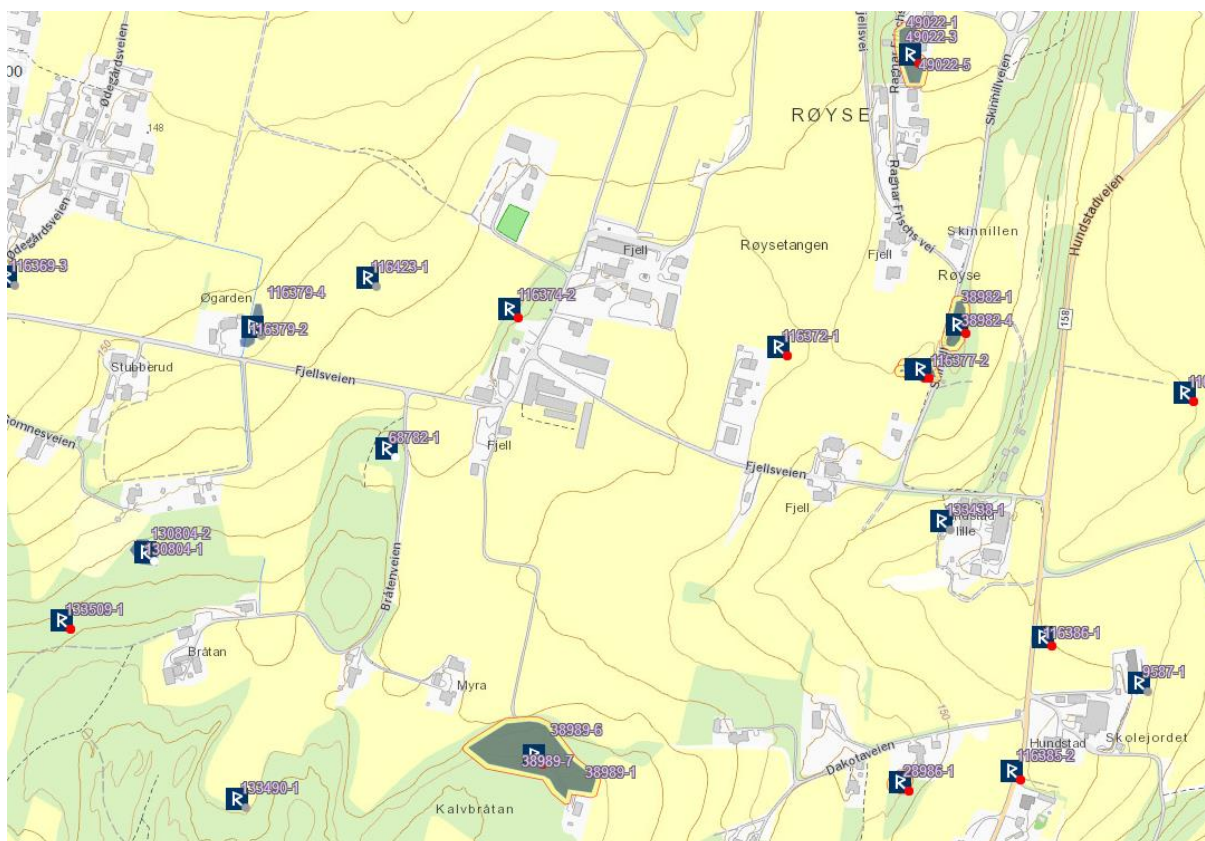
¹³ C-nummer refererer til arkeologiske gjenstander unike museumsnummer i Kulturhistorisk museums gjenstandsdatabase. Databasen er tilgjengelig på www.unimus.no.

¹⁴ ID-nr refererer til kulturminnenes unike id-nummer i kulturminnedatabasen Askeladden. Databasen er tilgjengelig på www.kulturminnesok.no

Også på Fjell og gården Rud finnes flere store graver og gravfelt. Mest kjent er de såkalte Mannehaua (ID 38989) og Kjempehaugen på Pamperud (ID 133509). Sistnevnte ble gravd ut i 1890, og skal ha vært en ubrent båtgrav med rester av en bjørnehud og en hel del våpen (Bakke 2006:634).

I likhet med flere andre gravfunn på Fjell og Hundstad skal disse funnene være levert inn til Drammens museum (DT 3408-3413, DT 3423-3431, DT 3436-3440), men det er vanskelig å knytte de til bestemte graver i landskapet.

I forbindelse med den nye kabeltraséen over Røyse ble det også gjort mange funn under markoverflaten i dette området, hovedsakelig i form av kokegroplokalteter (ID 116371, ID 116372, ID 116374, ID 116377 og 116379) og et mulig bosetningsområde midt i mellom de to ryttergravene (ID 116385). De fleste lokalitetene skriver seg trolig fra eldre jernalder, mens bebyggelses senere har ligget ved dagens tun.

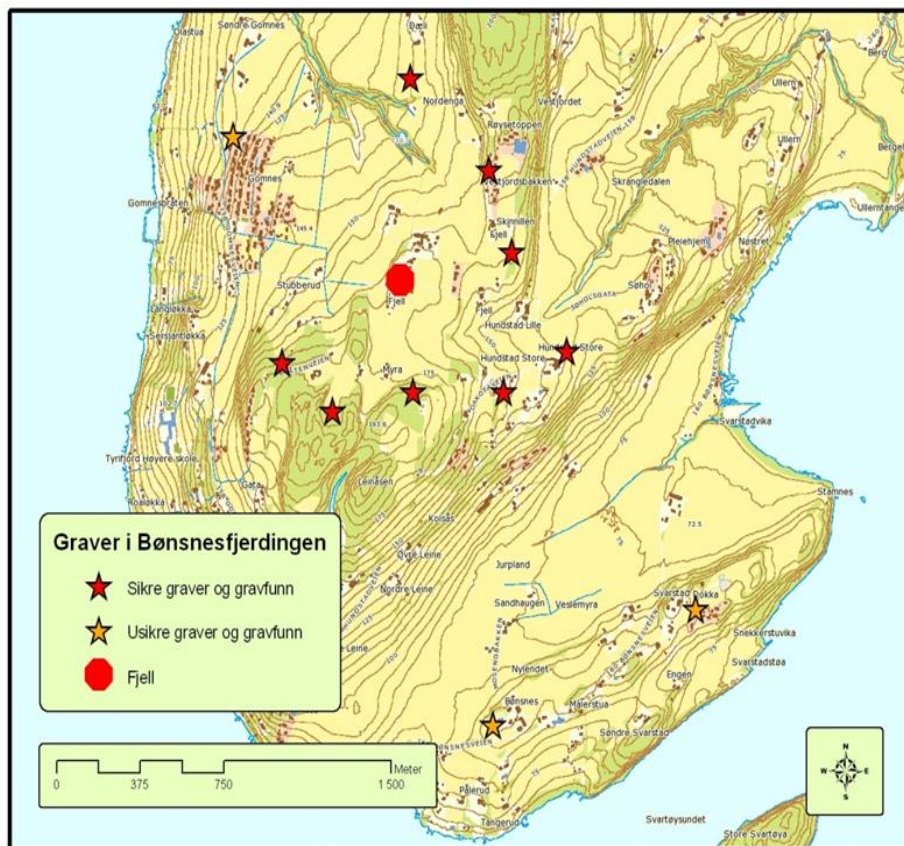

Figur 18: Viser kulturminnelokaliteter innenfor kulturmiljøet på Hundstad/Fjell. Numrene på kartet refererer til lokalitetenes ID-nummer i Askeladden (her er bare de største lokalitetene angitt). Kartgrunnlag fra askeladden.ra.no

4.3.3 Kulturhistorisk bakgrunn

I et større perspektiv synes nesten alle kjente graver og gravfunn i Bønsnesfjerdingen å danne en perimeter omkring tunet på Fjell, i utkanten av dyrket mark. Dette omfatter også et gravfelt ved Bing som i dag like innenfor grensen til Frøyshov (ID 49022), men hvor både eiendomsgrensene og beliggenheten i landskapet sannsynliggjør at gravene heller har vært knyttet til gårder sør for Frøyshovåsen. Ytterligere tre forhold kan peke i retning av at Fjell har vært den sentrale gården i dette landskapet. For det første har gårdstunet en monumental plassering i landskapet, på toppen av Røysehalvøya, med utsyn både mot øst og vest. For det andre er gården et av få klyngetun på Ringerike, noe som tyder på at den opprinnelige gården rådde over store ressurser. Og for det

trede er gården omtalt i et brev fra 1370, da kong Haakon VI skjenket gården til Mariaalteret ved Mariakirken. Også de to andre kjente maktsetene i området, Stein og Tanberg, var opprinnelig krongods som ble skjenket til Mariakirken omkring 1300.

Figur 11: Kartgrunnlag fra www.kartverket.no

Eiendomsforholdene i senmiddelalderen kan tyde på at dette maktsetet rådte over et større gods langs vestsiden av Røysehalvøya, fra Onsaker i nord til Bønsnes i sør. De fleste av gårdene var da eid av ulike sentralkirkelige aktører, og kan ha vært donert av kongen på et tidligere tidspunkt. Med unntak av den usikre gravhaugen ved Bønsnes kirke (ID 131834), er det ikke påvist gravhauger eller gravfunn på noen av disse gårdene (utenfor den perimeteren som omtales ovenfor). Dette er imidlertid tilfelle på begge de to gårdene som faller utenfor den samme eiendomskonsentrasjonen, Dæli og Svarstad. Dersom synlige gravmonumenter bare kunne oppføres på egen jord, er det en ytterligere indikasjon på maktstedskontinuitet fra eldre jernalder.

Det er også fristende å knytte dette maktsetet til lendmannen Benedikt av Gomnes som omtales i 1206. At Benedikt på 1200-tallet blir knyttet til Gomnes kan skyldes at maktsetet har blitt noe forskjøvet mot vest. En annen teori er at dette har vært et navn på hele godset, som kan ha strukket seg fra Onsaker i nord til Bønsnes i sør, nærmest har vært et synonym på Røysehalvøya i sin helhet. Det finnes ingen tydelig nesformasjon på gården Gomnes. I en slik sammenheng kan det også være fristende å knytte navnet Gomnes til Guttorm hertug, Harald Hårfagres morbror. Hertugtittelen er en anakronisme, men ifølge Snorre var Guttorm leder for hirden under første del av rikssamlingen. De første avsnittene av Harald Hårfagres saga preges av hendelser i indre Oslofjord og på Opplandene, og det er ikke urimelig at Guttorm kan ha sittet på Ringerike. Etymologien og den historiske tilknytningen er høyst usikker, men det arkeologiske materialet kan peke i retning av et slikt stormannssete på Fjell i vikingtid.

4.3.4 Bakgrunn for verdivurdering

Kulturmiljøets høye verdi er særlig knyttet til kunnskap om jernalderens (500 f.Kr. – 1030 e.Kr) og middelalderens (1030 – 1536 e.Kr.) maktsentra. Både på Fjell og Hundstad finnes store graver og gravfelt, og særlig fra vikingtid er det gjort rike gravfunn. Sannsynligvis kan området også vise maktstedskontinuitet til høymiddelalderens lendmannssete på Gomnes like ved. En vurdering av landskap og senere eiendomsforhold kan tyde på at gården Fjell har vært sentral i en lokal godsdannelse som omfattet flere gårder på Røyse.

4.3.5 Kulturmiljøets avgrensning

Kulturmiljøet omfatter tunene på Fjell og Hundstad, med omkringliggende jordbruksarealer. Det strekker seg fra Leineåsen i sør til grensen mot Frøyshov i nord, og fra Røyseveien i øst til Mariahaugen på Fjell i vest.

C16692: Perler av glass funnet i kvinnegraven på Hundstad.

C16688: Keramikk-kar fra kvinnegraven på Hundstad.

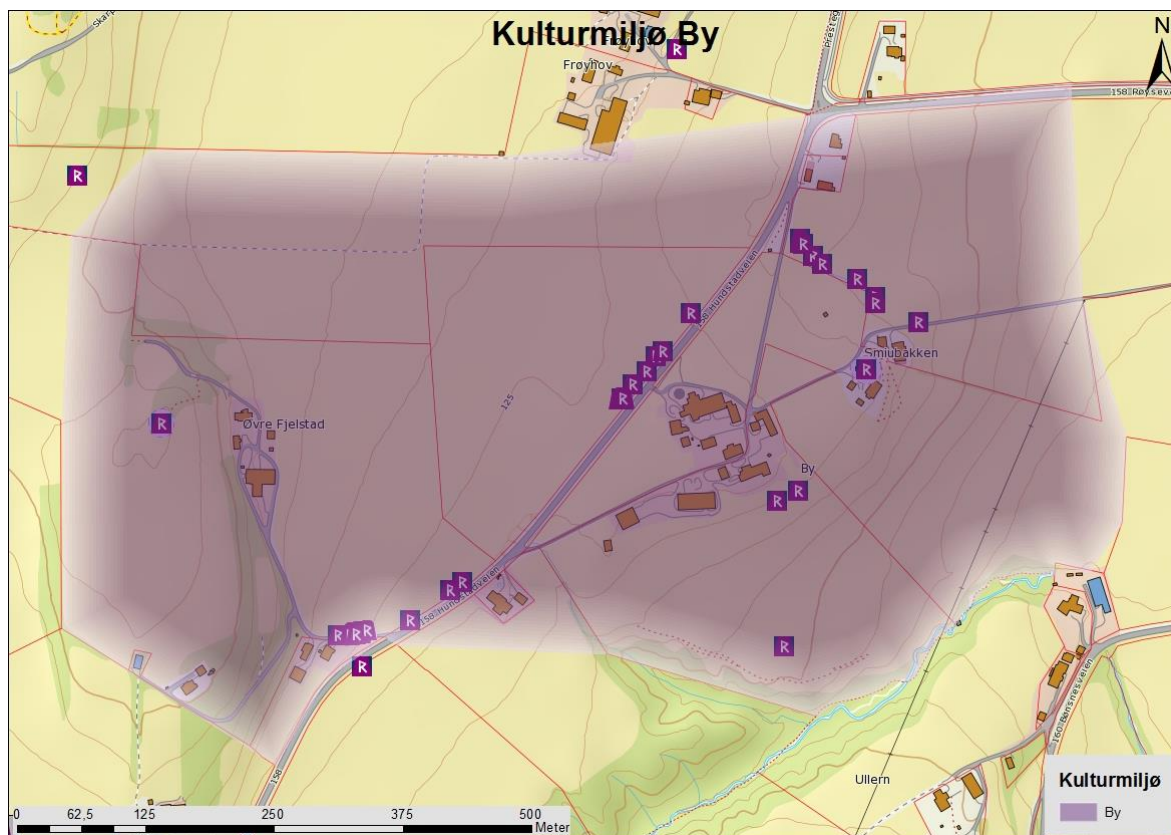

C16694: Bronsespennen som ble funnet i kvinnegraven på Hundstad.

C16689: Trekar med bronsebeslag fra kvinnegraven på Hundstad.

4.4 Kulturmiljø 4: By

Figur 20: Kulturmiljøet på By. Kartgrunnlag fra www.kartverket.no

Verdivurdering: Høy

Gården By ligger østvendt på høydedraget som utgjør største del av røysehalvøya. Kulturmiljøets høye verdi er knyttet til kunnskap om jernalderens (500 f.Kr. – 1030 e.Kr) bosetning og gravskikk. By er en av de eldste og største gårdene på Røyse. Dette støttes av gårdsnavn, landskyld og arkeologiske funn, både i form av graver og bosetningsspor under markoverflaten. Tunet har også en flott og mektig beliggenhet.

4.4.1 Landskap og orientering

Kulturmiljøet ligger østvendt på høydedraget som utgjør største del av Røysehalvøya. Her er det store områder med dyrka mark. Fra By er det spesielt god utsikt videre østover.

4.4.2 Kulturminnene

Det er funnet flere jernaldergraver på By. Fra eldre jernalder er det funnet en mannsgrav med full våpenutrustning (C808-817¹⁵), mens gravhaugen på brinken By like øst for tunet (ID 77185¹⁶) er en kvinnegrav fra vikingtid. Her er det blant annet funnet to ovale bronsespenner (C3034-3037). Haugen henvender seg i første rekke mot øst, og viser også en sammenheng til det gamle veifaret

¹⁵ C-nummer refererer til arkeologiske gjenstander unike museumsnummer i Kulturhistorisk museums gjenstandsdatabase. Databasen er tilgjengelig på www.unimus.no.

¹⁶ ID-nr refererer til kulturminnenes unike id-nummer i kulturminnedatabasen Askeladden. Databasen er tilgjengelig på www.kulturminnesok.no

opp til tunet. Løsfunn av en bronsespenne med Urnesprofil (C26519, ID 74872) peker også i retning av at gården hadde høy status også ved inngangen til middelalderen. En annen gravhaug ligger på Haugen ovenfor By (ID 9586). Gravminnet har en monumental beliggenhet, med rundskue som både henvender seg mot tunet i øst og mot det gamle veifaret langs Skarpsnoveien i vest. Denne ligger i dag på Fjeldstads grunn, men denne gården kan ha vært utskilt fra By. Gårdsnavnet tyder på at Fjeldstad ble ryddet i vikingtid.

Under registreringsarbeidet i forbindelse med ny kabeltrasé i 2009 ble det gjort flere nye funn nær tunet, blant annet i form av bosetningsspor og kokegroper. Både under By og Fjellstad har kulturhistorisk museum gravd ut strukturer som er tolket som verkstedgroper (ID 129260 og ID 129253). Verkstedgropa på By er datert til mellom 70-125 e. Kr. Flere av strukturene som ble avdekket i 2009 er datert til eldre jernalder. Og trolig stammer langt de fleste kjente aktivitetssporene i området fra denne perioden.

4.4.3 Kulturhistorisk bakgrunn

Gården By er av flere ansett for å være en av de eldste gårdene i Hole. Dette skyldes i første rekke gårdsnavnet som kommer av det gammelnorske byr/bær som betyr 'gård, bosted'. Man kan derfor tenke seg at det ikke fantes andre boplasser med samme funksjon i nærområdet tidligere. Uansett er det rimelig at gården ble oppfattet som en av de viktigste i bygda. Den var også en av de største i tidlig nytid, beregnet ut fra landskyld (Briså 1996:32f, 80).

4.4.4 Bakgrunn for verdivurdering

Kulturmiljøet er vurdert til å ha høy verdi. Området tegner et godt bilde av jernalderens bosetning og gravskikk på en større gård i Hole. Kulturmiljøet har høy kildeverdi, men også opplevelsesverdi og formidlingsverdi. Begge de to gravhaugene (ID 9586, 77185) egner seg for videre skjøtsel og tilrettelegging. Disse ligger flott til i landskapet, og bidrar til å gi kulturmiljøet en estetisk verdi.

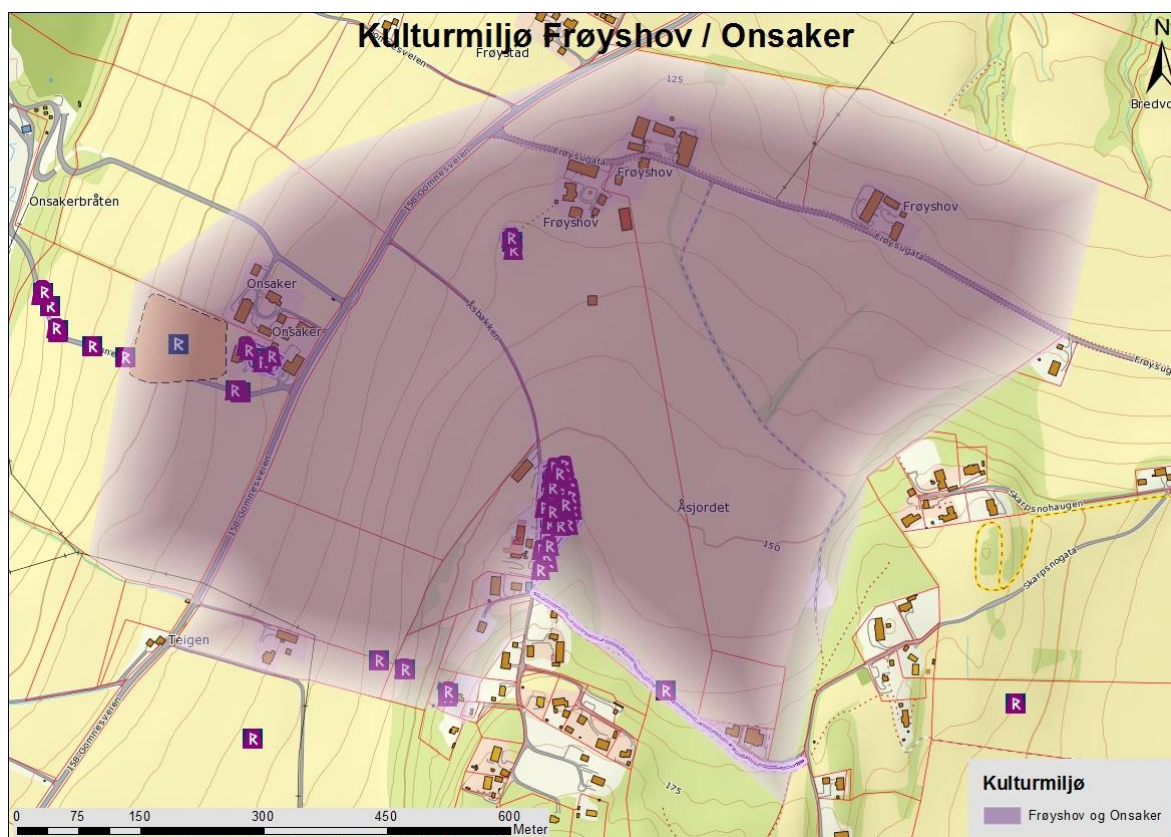
4.4.5 Kulturmiljøets avgrensning

Kulturmiljøet omfatter tunet på By, med omkringliggende jordbruksarealer, inkludert gravhaugen på Haugen ovenfor gården.

Figur 21: Oversiktsbilde over tunet på By.

4.5 Kulturmiljø 5: Frøyshov / Onsaker

Figur 12: Kulturmiljøet på Frøyshov/Onsaker. Kartgrunnlag fra www.kartverket.no

Verdivurdering: Svært høy

Gården Frøyshov ligger nordvendt og Onsaker ligger mot nordvest på høydedraget som utgjør størstedelen av Røysehalvøya. Kulturmiljøets svært høye verdi er knyttet til kunnskap om eldre jernalders (500 f. kr. – 550 e. Kr.) gravkikk og rituelle praksis. Gårdsnavnene tyder på at det har vært gudehov på gårdene i førkristen tid. I tillegg til det store gravfeltet på Frøyshov og den markerte Syrhaugen, finnes det flere mindre gravfelt i området. Det er også funnet flere kokegroper fra samme periode. Flere steinalderfunn vitner dessuten om at området har stor tidsdybde.

4.5.1 Landskap og orientering

Gårdene ligger oppunder Frøyshovåsen, nordvendt og nordvestvendt på høydedraget på Røysehalvøya. Her er det store områder med dyrka mark. Fra Frøyshov er det god utsikt nordover og man kan blant annet se helt til Norderhov kirke på Ringerike.

4.5.2 Kulturminnene

På gården Frøyshov er det registrert fire gravfelt fra jernalderen (ID 77199¹⁷, 68786, 74881 og 49022), hvorav tre faller innenfor avgrensningen. Det fjerde ligger på grensen mot Fjell, og er sannsynligvis knyttet til bebyggelse lengre sør på Røyse (kulturmiljø 3). Det største gravfeltet

¹⁷ ID-nr refererer til kulturminnens unike id-nummer i kulturminnedatabasen Askeladden. Databasen er tilgjengelig på www.kulturminnesok.no

ligger i skogkanten, like opp under Frøyshovåsen, med hele 25 gravminner (ID 77199). Vegetasjonsspor i åkrene omkring tyder på at dette har vært enda større. Fra feltet er det et vidt utsyn over Ringerike og Tyrifjorden.

Figur 13: Gravfeltet på Frøyshovåsen (ID 77199)

Gravene består både av jord og stein, og flere er markert av en steinsatt krets. I dette området er det også gjort mange funn, hovedsakelig fra eldre jernalder. I perioden 1869-1888 ble det innlevert flere funn fra gården, deriblant flere spydspisser av jern, skiferbryne, jernkam, skjoldbuler og håndtaksbeslag til skjold, spore, del av bronsespenne og fragmenter av en tykk, buet leirurne med ornamenter (C5227-5228¹⁸, C5799-5808, C7961-7962, C14023-14924 og C 14450-14452). Det som gjerne kjennetegner gravene er at det er branngraver, og at flere av gjenstandene også er bendet før nedlegging. Dette er et karakterisk trekk for gravskikken i romertid. En slik krummet kniv er også funnet på gården Onsaker, men funnstedet er ukjent.

De andre gravfeltene er mindre. Syrhaugen (ID 68786) som ligger nærmere tunet på Frøyshov består egentlig av to hauger, men den ene er noe dårligere markert. Det har blitt antydnet at dette kan være Sigurd Syrs grav, men det finnes ingen kilder som støtter dette. Det er først i moderne tid at haugen er utpekt som Sigurd Syrs grav (se også Bakke 2004: 343, 365). Det andre gravfeltet (ID 74881) er delvis fjernet, men ble undersøkt i 1975. Her fant man et mulig gravkammer, men ingen gjenstandsfunn. Begge disse gravfeltene ligger på markerte brinker, med godt utsyn over mot utløpet til Storelva i vest.

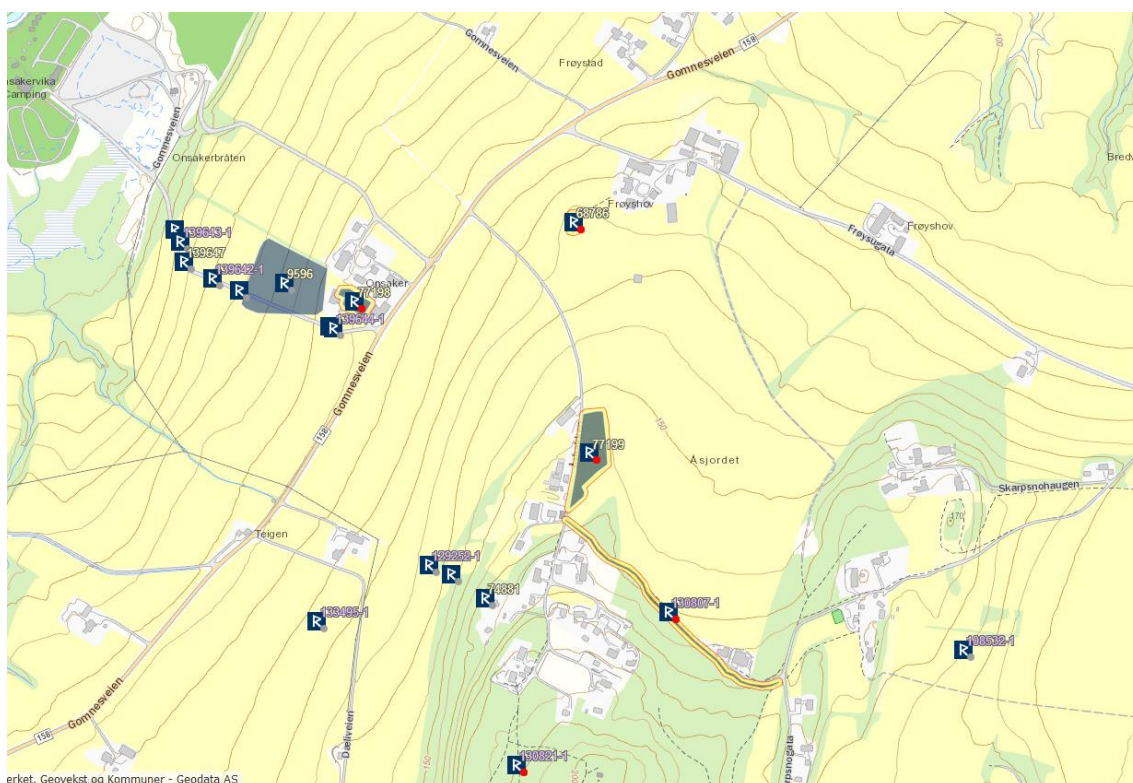

Figur 14: Syrhaugen (ID 68786) og eldre veifar over Frøyshovåsen (ID 130807)

Historiske kart kan antyde at flere av gravfeltene også har hatt sammenheng med eldre ferdselsårer. Fra Nordfjorden i vest gikk det en gammel vei i skillet mellom Dæli og Onsaker. Denne svinget noe nordover ved bunnen av Frøyshovåsen og kom opp like ved det største

¹⁸ C-nummer refererer til arkeologiske gjenstander unike museumsnummer i Kulturhistorisk museums gjenstandsdatabase. Databasen er tilgjengelig på www.unimus.no.

gravfeltet. Et kart over gården Frøyshov fra 1862 viser at veien her møtte et annet veifar som gikk fra tunet på Frøyshov og sørover til plassen Mørkhul. Videre østover er veien fremdeles synlig, og skiltet som del av vår tids pilegrimsled gjennom Hole. Deler av veifaret har hulveipreg (ID 130807) og kan peke i retning av et alderdommelig opphav. Inntrykket ble forsterket av undersøkelsene i forbindelse med kabeltraséen i 2009, hvor veifaret ble synlig som en dyp grøft under markoverflaten. Det ble også påvist kokegroper langs veien (ID129252 og 129256). Også tidligere er det påvist kokegroper innenfor kulturmiljøet (ID 77198). Disse var samtidige med gravfeltet, datert til romertid.

Figur 15: Viser kulturminnelokaliteter innenfor kulturmiljøet på Frøyshov/Onsaker. Numrene på kartet refererer til lokalitetenes ID-nummer i Askeladden. Kartgrunnlag fra askeladden.ra.no

4.5.3 Kulturhistorisk bakgrunn

Både Frøyshov og Onsaker er gårdsnavn som begge er avledet av norrøne gudenavn. Slike er det mange av på Røyse, og hovedsakelig i Holefjeringen. Navnet Frøyshov kommer trolig av et hov til ære for Frøy, guden for fruktbarhet for jord, mennesker og dyr. Onsaker kommer av åkeren som er viet til guden Odin. Navnene kan peke i retning av at dette er sekundære gårder, men Frøyshov kan også ha vært en av de eldste gårdene i Hole (Briså 1996). På begge gårdene er det gjort mange løsfunn som kan tyde på en eller annen form for jordbruksbosetning helt siden yngre steinalder (4000 - 1800 f.Kr.). En mulig nøstvetøks kan også tyde på at fangstfolk har hatt tilhold på stedet i eldre steinalder (ID 9596).

4.5.4 Bakgrunn for verdivurdering

Kulturmiljøet er vurdert til å ha svært høy verdi. Området tegner et sjeldent godt bilde av eldre jernalders gravskikk og rituelle praksis på flatbygdene omkring Oslofjorden, med flere gårdsnavn knyttet til norrøn kult. Kulturmiljøet har både kildeverdi, opplevelsesverdi og formidlingsverdi. Sammenhengen mellom gårdsnavn og fornminner bidrar til å øke den pedagogiske verdien av

området. Flere av gravfeltene egner seg også godt for skjøtsel og tilrettelegging. Gravfeltet på Frøyshovåsen er allerede skiltet, og i 2003 ble det også utarbeidet en skjøtelsavtale for området. Nytt skilt er under planlegging. Det er også utarbeidet brosjyrer for pilegrimsleden som går gjennom området.

Kulturmiljøet viser nære sammenhenger til Hole prestegård (kulturmiljø 6) hvor det også er påvist gravminner og kokegroper fra eldre jernalder. De gamle ferdselsårene over Frøyshovåsen knytter også an til maktsetet ved Hundstad/Fjell (kulturmiljø 3).

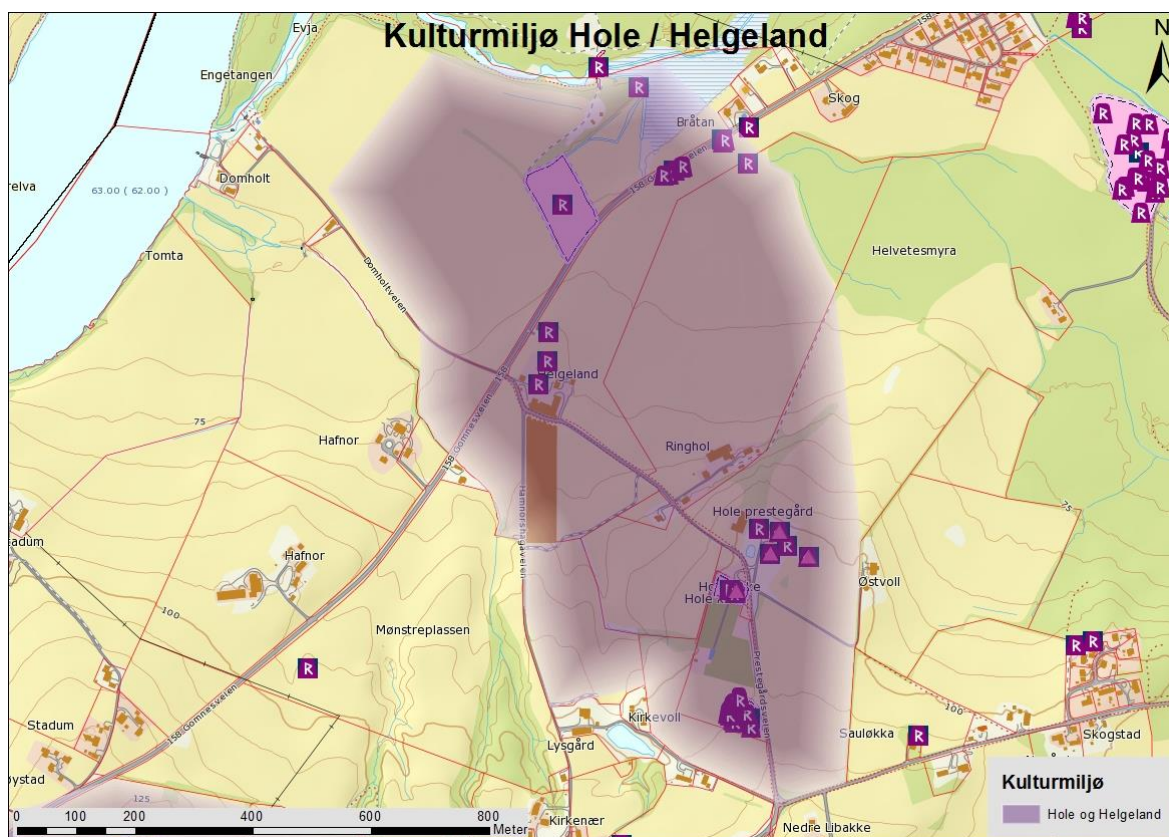
4.5.5 Kulturmiljøets avgrensning

Kulturmiljøet omfatter tunene på Frøyshov og Onsaker, med omkringliggende jordbruksarealer.

C5808: Fragmenter av keramikk-kr med ornamenter, sannsynligvis fra et gravfunn på Frøyshov.

4.6 Kulturmiljø 6: Hole kirke og prestegård med Helgeland

Figur 26: Kulturmiljøet Hole/Helgeland. Kartgrunnlag fra www.kartverket.no

Verdivurdering: Svært høy

Gårdene Hole og Helgeland ligger lengst nord på Røyse. Kulturmiljøets svært høye verdi er knyttet til kunnskap om jernalderens (500 f.Kr. – 1030 e.Kr) bosetning og gravskikk, og til middelalderens kirkesteder (1030 – 1536 e.Kr.). Både på høydedraget ved Hole kirke og på gården Helgeland finnes store gravhauger med tradisjoner knyttet til kong Ring. Det er også gjort flere løsfunn på de to gårdene. Flere steinalderfunn vitner om at området har stor tidsdybde.

4.6.1 Landskap og orientering

Kulturmiljøet ligger lengst nord på Røyse. De grenser inn mot utmarksområdene og kroksjølandskapet langs Storelva.

4.6.2 Kulturminnene

Hole kirkested er et middelalderkirkested. Den vestre delen av Hole kirke utgjør restene etter en steinkirke i romansk stil, trolig fra omkring 1200. Kirken brant imidlertid etter et lynnedslag i 1943. Bare middelalderskipets steinmurer i sør, vest og nord stod tilbake, mens tilbyggene av tre brant ned til grunnen. Gjenreisningen tok til i 1950, og den nye kirken ble innviet i 1954.

Ringhaugen (ID 29017¹⁹) ligger et par hundre meter sør for Hole kirke. Dette er en gravhaug fra jernalder. Haugen er også kalt Høyenhall eller Potetkjellerhaugen. En gammel legende forteller om jomfruer som svever dit bort i lyse vårnetter og som danser på haugen (Bakke 2004:526). I 1850-årene lot sogneprest Hans Lund grave et hull ned fra toppen av haugen, hvor det ble anlagt potetkjeller for prestegården. Den var i bruk som det frem til 1910. Det skal også være tatt jord herfra til oppfylling ved kirken. Nordre del av haugen synes imidlertid å være urørt.

Figur 27: Gravhauger ved Hole kirke (Ringhaugen, ID 29017) og tunet på Helgeland (ID 74908)

Undersøkelser i 2004 viste en tett konsentrasjon av kokegropor omkring gravhaugen, datert til perioden 300 f.kr. – 500 e.kr. Slike kokegropfelt tolkes vanligvis som samlingsplasser eller kultplasser hvor man har tilberedt mat til spesielle anledninger. At slike blir påvist nær gravhauger er relativt vanlig, og det er rimelig at disse har inngått i en sammenheng til Ringhaugen, muligens i en form for forfedrekult eller matoffer til de døde. Det ble også funnet fragmenter av et beslag med bronsebelegg, leirkar, brente bein og ubrente tenner etter storfe og hest. At tennene er ubrent kan tyde på at dette har vært offerdyr, og at hodet ble lagt i kokegropene som offer til gudene etter at måltidet var fortært.

Et annet gravfunn er gjort på Sauløkka noe lengre øst (ID 28994), mens det i tuften etter Herremakket på prestegården er funnet et sverd fra romertid (C26194²⁰). En forhøyning på motsatt side av tunet er også tolket som en mulig gravhaug (ID 137129). På et flyfoto fra 1949 skimtes et mulig langhus ved kirka, under det som senere er blitt kirkegård. Samlet sett gir kulturminnene og beliggenheten i landskapet inntrykk av en større gårdsbosetning her i århundrene etter Kristi fødsel.

På Helgeland finnes også to gravhauger (ID 62829 og ID 74908), og det har vært flere. En haug er fjernet på jordene ved Kong Rings ridebane (ID 77225), og flyfoto viser spor etter flere gravhauger i nærheten av tunet. De to som fremdeles finnes på Helgeland kan muligens være fra vikingtid. På gården er det funnet flere pilspisser fra denne perioden (C11567, 31471, 31472), hvorav den siste ble funnet like bak hovedbygningen og i nærheten av den ene haugen. De øvrige pilspissene er funnet på Helgelandsmoen. Her er det også funnet en rik sølvskatt fra vikingtid (ID 19452), bestående av armbøyler, armringer (C17126-17130) og rundt 240 mynter som var preget i Harald Hardrådes regjeringstid. Disse funnene faller utenfor miljøavgrensningen, og det er også usikkert om de kan knyttes til gården Helgeland.

¹⁹ ID-nr refererer til kulturminnenes unike id-nummer i kulturminnedatabasen Askeladden. Databasen er tilgjengelig på www.kulturminnesok.no

²⁰ C-nummer refererer til arkeologiske gjenstander unike museumsnummer i Kulturhistorisk museums gjenstandsdatabase. Databasen er tilgjengelig på www.unimus.no.

Figur 28: Gravhaug (ID 62829) og veifar (ID 49041) ved Vabakken

4.6.3 Kulturhistorisk bakgrunn

Hole er regnet til å være en av de eldste gårdene i kommunen (Bakke 2004:20), og senere både gitt navn til sognet, prestegjeldet og kommunen. Helgeland er ifølge gårdsnavnet en noe yngre bosetning, men på begge gårder er det gjort funn fra yngre steinalder. Under utgravning i 2004 ble det blant annet funnet en flatehugget bladformet pilspiss i flint ved Hole kirkegård, datert til slutten av yngre steinalder (SN). På Helgeland er det også gjort funn av pilspisser, spydspisser og økser fra samme periode, men her er det også gjort eldre funn (MN). Denne steinøkse er nå oppbevart på Røyse skole. Funnene viser at området har stor tidsdybde, og at det sannsynligvis er drevet jordbruk i over 4000 år.

Begge gårdene er knyttet til tradisjonen om kong Ring. Ved Hole kirke ligger det en gravhaug (ID 29017) som kalles Ringhaugen, mens han ifølge tradisjonen skal ha bodd på Helgeland. Her finnes det to tradisjonslokaliteter; Kong Rings ridestein (ID 62830) som ligger midt på tunet, og Kong Rings ridebane på et jorde lengre nordvest (ID 74909). Ridesteinen skal ha blitt brukt av kongen når han skulle stige opp på sin hest, mens ridebanen ble benyttet til hestekamper. Her lå også "Dronning Ingeborgs eik", hvis frø hun selv skulle ha brakt med seg fra Syrstrond i Sogn, men dette treet – som var en lind – blåste ned i 1951. Årringene viste imidlertid at treet bare var om lag 600 år (Bakke 2004:590).

Tradisjonen om kong Ring knytter seg til Fridtjofs saga, en islandsk fornaldarsaga fra ca 1300 om Fridtjof den Frøkne, sønn av en herse i Sogn. Fridtjof ble forelsket i kongsdatteren Ingeborg, men brødrene hennes fikk henne heller gift med kong Ring på Ringerike. Senere ble Fridtjof kong Rings rådgiver. Etter at kongen døde, tok Fridtjof over makten og giftet seg med enken Ingeborg. I sagaen skal kongsgården ha blitt kalt Streituland. Det er først ved fogden Ivar Wiels beskrivelse av Ringerikes og Hallingdals fogderier i 1743 at Streituland blir knyttet til Helgeland. Navnet Helgeland er imidlertid omtalt allerede i 1330 (DN XI, s.23), noe som svekker Wiels slutning. Sagaen finnes i to utgaver, og det er bare i den yngste at kong Ring blir knyttet til Ringerike. Også Snorre omtaler en kong Ring Dagsønn på Ringerike. På 800-tallet skal han ha vært en småkonge, og far til Åshild som ble gift med Harald Hårfagre. Senere, på 1000-tallet, skal han imidlertid ha vært en småkonge på Hedmark. Kong Rings antatte tilknytning til Ringerike knytter seg trolig til navnet på regionen. Det er imidlertid tvilsomt at det er denne sagaskikkelsen som har gitt navn til Ringerike. Dette kommer sannsynligvis av ringer, en folkegruppe.

Gården Holes status synes å vise kontinuitet frem til middelalderen, da dagens kommune var delt mellom Hole og Stein sogn. Prestegården nevnes første gang i en skriftlig kilde i 1330 (af prestgardenom a. Holom), da Sira Jon omtales som prest (DN IX, s. 24). Andre prester er omtalt i

senere middelalderbrev (DN IV, s. 328, XXI, s. 208. I 1560 heter det at Hole af Arilds tid var residerende kapellani under Norderhovs sogneprest (DN II, s. 870). Bygda ble trolig et eget prestegjeld en gang mellom 1560 og 1575.

4.6.4 Bakgrunn for verdivurdering

Kulturmiljøet er vurdert til å ha svært høy verdi. Området tegner et svært godt bilde av et jernalders storgårdsmiljø på flatbygdene omkring Oslofjorden og et sentralt kirkested i middelalderen. Kulturmiljøet har både kildeverdi, opplevelsesverdi og formidlingsverdi. Særlig kirken og de to gravhaugene egner seg for formidling. For gravhaugene er det også aktuelt med skjøtsel og en eventuell restaurering. Også det gamle veifaret fra gårdstunet på Helgeland, forbi gravhaugene og Kong Rings ridebane, og videre innover Helgelandsmoen egner seg for tilrettelegging.

Kulturmiljøet viser særlig sammenhenger til kulturlandskapet ved Frøyshov/Onsaker (kulturmiljø 5) lengre sør, og til Bønsnes (kulturmiljø 2) og Stein (kulturmiljø 9) hvor de øvrige middelalderkirkene i Hole lå.

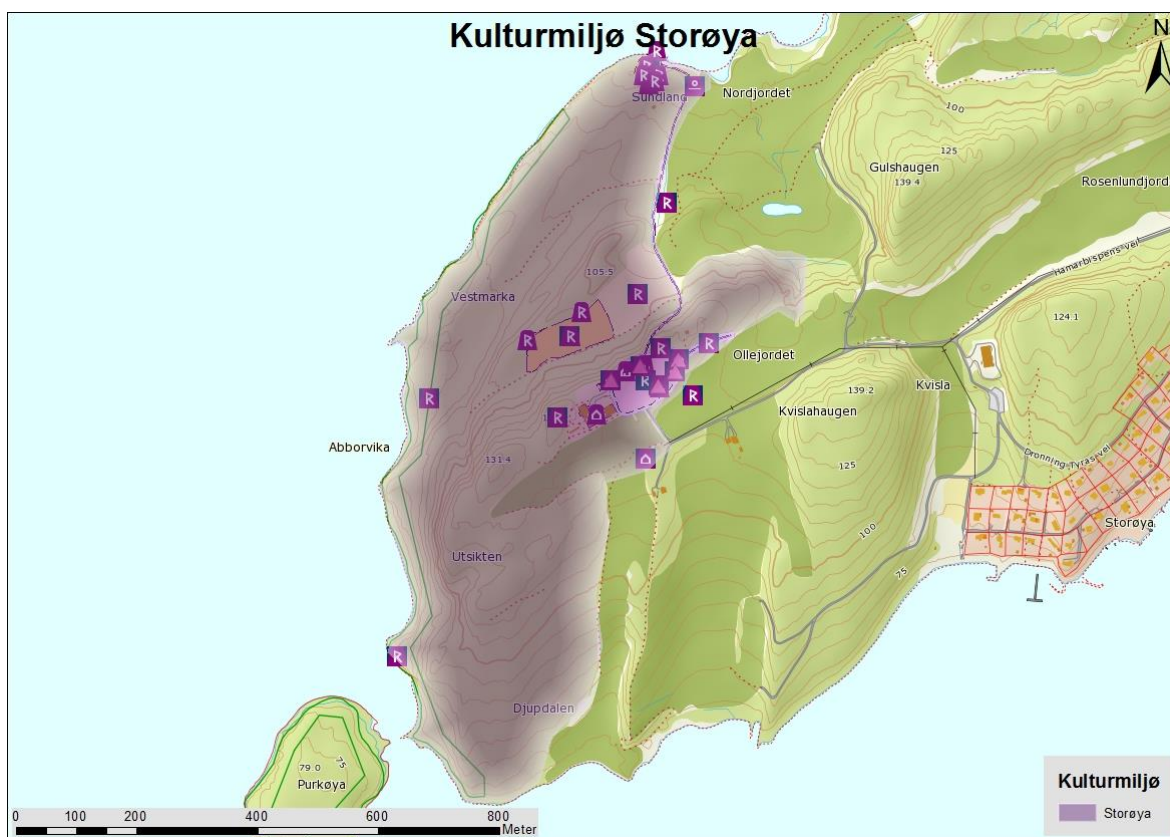
4.6.5 Kulturmiljøets avgrensning

Kulturmiljøet omfatter Hole kirke og prestegård og Helgeland, med tun og omkringliggende jordbruksarealer.

Figur 29: Hole kirke med omkringliggende jordbrukslandskap.

4.7 Kulturmiljø 7: Storøya

Figur 30: Kulturmiljø 7; Storøya: Beliggenhet og avgrensing. Kartgrunnlag fra www.kartverket.no.

Verdivurdering: Svært høy

Kulturmiljøet ligger på Storøya som er den største øya i Tyrifjorden. Kulturmiljøets svært høye verdi er knyttet til kunnskap om Hamarbispens ladegård i middelalderen (1030 – 1536 e.Kr.), men området har også funn og fornminner fra steinalder, bronsealder og jernalder som vitner om stor tidsdybde.

4.7.1 Landskap og orientering

Kulturmiljøet utgjør Storøyas vestvendte del. Her finnes det noe innmark ved tunet på Storøen gård, men området består i all hovedsak av skogområder.

4.7.2 Kulturminnene

De eldste funnene på Storøya er fra steinalderen, i form av en pilspiss og en skraper av flint. Det er også funnet en stor bronsealdergravrøys på en odde lengst vest. Herfra er det utsikt til Svartøyene hvor det er funnet lignende gravrøys. Gravminnet føyer seg dermed inn i et større kulturmiljø i denne delen av Tyrifjorden. Det er usikkert om det har vært noen fast jordbruksbosetning på Storøya så tidlig som i bronsealderen, men øya har sannsynligvis vært bebodd i eldre jernalder. Fra denne perioden er det funnet en sigd som indikerer korndyrking på øya.

Figur 31: Gravrøys fra bronsealder (ID 131011). Røysa ligger helt ute på odden t.h.

Det finnes imidlertid flere gravhauger fra vikingtid på øya. Like øst for tunet fortalte Wiel at det skulle ha vært *en stor Jordhoug, som for 50 Aar siden er udgravet, og fandt der tvende Sverd lagte i Kors over hinanden, en Mængde Kul og en Benrad, som af en Hane*. Stedsangivelsen gjør det rimelig at dette kan ha svært til lysthuset som i dag er kjent som Fangetårnet (ID 9582²¹). Også på motsatt side av dagens tun er det funnet en mulig gravhaug (ID 49003). På toppen av dette står det imidlertid et gammelt uthus.

Det er likevel middelalderen som er storhetstiden på øya, med etableringen av Hamarbispestens ladegård. I dag er det først og fremst de tre bevarte middelalderkjellerne under dagens tunbebyggelse som vitner om anlegget (ID 134196). Den ene av disse ligger under hovedbygningens vestre del, det andre under Gamlehuset, mens det tredje ligger delvis skjult under Langebygningen.

Figur 32: Mulige gravhauger nær tunet på Storøen gård (ID 9582 og ID 49003).

På 1990-tallet ble det gjort flere mindre utgravninger på tunet. Her ble de påvist murrester som antydte fundamenter for flere parallelle bygninger, og som kunne støtte tanken om et befestet anlegg (ID 134196). Kjellerne er bygd av naturstein, men over bakken har en også benyttet teglstein. Tegl ble først tatt i bruk på 1200-tallet. En profilert midtpoststein fra et dobbelt gotisk vindu ble først funnet under kjellergravning under hovedhuset i 1972. Ved undersøkelsene i 1993-94 ble det flere teglsteiner; skjoldbueribber og hvelvribber. Disse var i to ulike størrelser, og trolig fra to ulike rom eller bygninger. En av skjoldbuene er utstyrt med et stempel av et mannshode

²¹ ID-nr refererer til kulturminnesenes unike id-nummer i kulturminnedatabasen Askeladden. Databasen er tilgjengelig på www.kulturminnesok.no

med en flott kongekrone. Det ble også funnet såkalte “munkesteiner”, store mursteiner av tegl, samt flere unike gjenstandsfunn (C37969²²).

På plassen mellom stabburene kan en fremdeles se spor etter en stor kvadratisk bygning, muligens et slags atrium. Hovedporten til anlegget kan ha vært her. Fra dette stedet går det en hulvei østover, og ned en bratt kleiv. Trolig gikk veien videre nordover til det gamle sundstedet ved Sundland. På 1700-tallet ble det imidlertid anlagt en ny vei ned hit som gikk rett nedover fra tunet, og det er mulig mye av den gamle bygningsmassen kan ha blitt benyttet til denne.

Figur 33: Fossile dyrkingsspor (ID 69549) og kullgrop (ID 138025) vest for tunet

Det finnes også andre spor på øya som kan knyttes til ladegården. Vest for Gulldalen er det funnet fossile dyrkingsspor som kan være fra middelalderen (ID 69549), men åkeren har trolig vært i bruk langt opp i tid. Noe lengre vest er det også funnet en kullgrop (ID 138025). Denne er sannsynligvis fra 1100-1200-tallet, og kan trolig knyttes til smiing på ladegården. Kullgropen er en av de største som er registrert i Hole. Videre finnes det også spor etter kalkovn og teglverk ved det gamle fergestedet på Sundland. Her finnes også en kvadratisk murbygning av uvisst alder og funksjon. Produksjonen her kan ha startet opp i middelalderen.

Figur 34: Murbygning og ovn (delvis dekket av kvist) ved Sundland (ID 9583)

4.7.3 Kulturhistorisk bakgrunn

Ifølge tradisjonen skal dronning Tyra ha levd på Storøya i tidlig vikingtid. Denne skikkelsen er knyttet til dronning Tyrne som Snorre omtaler som en dansk prinsesse og datter av Klakk-Harald i Sønder-Jylland. En gang på 800-tallet skal hun ha blitt gift med kong Sigurd Hjort på Stein. De fikk

²² C-nummer refererer til arkeologiske gjenstander unike museumsnummer i Kulturhistorisk museums gjenstandsdatabase. Databasen er tilgjengelig på www.unimus.no.

datteren Ragnhild som senere ble gift med Halvdan Svarte, og mor til Harald Hårfagre. Tradisjonen er kjent fra fogden Ivar Wiels reisebeskrivelse fra 1743. Det er imidlertid få holdepunkter for å knytte Tyrne til Storøen.

Hamar bispedømme ble opprettet i 1152. Ladegården kan ha blitt etablert alt på begynnelsen av 1200-tallet. Gården er nevnt i hele fem diplomer på 1300-tallet, under litt ulike navn. Det yngste av disse omtaler øya som eid av Hamarbiskopen.

Sannsynligvis hadde biskopen en egen gårdsbestyrer på øya. Restene etter middelalderanlegget var synlig i 1594 da Jens Jens Nilssøn dro på visitasreise gjennom Ringerike. Han omtalte anlegget på *Biscopsøe* som en *skjøn mured gaard*, noe som har vært tolket som at gården har vært befestet. Ifølge Wiel skal det også ha vært et kapell her i middelalderen, viet til St. Ludvig, men dette er usikkert. Det finnes heller ingen belegg for at øya har vært kloster eller herberge for pilegrimer. For øvrig lå Bønsnes kirke på Hamarbispens eiendom i senmiddelalderen, og ifølge en tradisjon skal det ha gått en undersjøisk gang fra kjellerne på Storøen over til Bønsnes.

4.7.4 Bakgrunn for verdivurdering

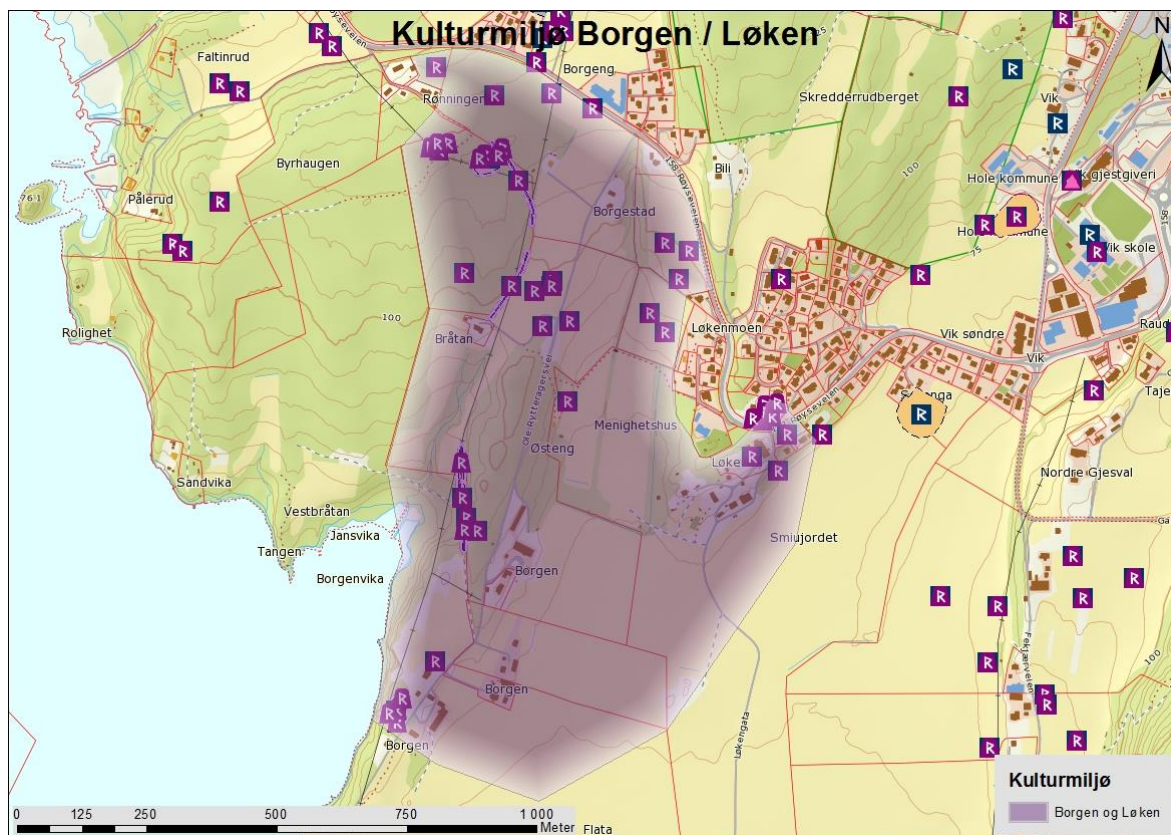
Kulturmiljøet er vurdert til å ha svært høy verdi. Området tegner et sjeldent godt bilde av en geistlig forvaltningsgård i middelalderen. Slike var vanlige i Europa, men sjeldent og unikt i Norge. Kulturmiljøet har både kildeverdi, opplevelsesverdi og formidlingsverdi. Det er også drevet formidling på gården over lang tid, blant annet med eget gårdsmuseum og kunstutstilling, og det foreligger også en intensjonsavtale om skilting. For øvrig er flere veifar godt egnet for tilrettelegging av kulturstier.

Kulturmiljøet viser nære sammenhenger til Stein (kulturmiljø 9) og Bønsnes (kulturmiljø 2)

4.7.5 Kulturmiljøets avgrensning

Kulturmiljøet omfatter tunet på Storøen gård med omkringliggende jordbruksareal, samt et større skogsområde mot Tyrifjorden i vest. Deler av området er vernet som naturreservat.

4.8 Kulturmiljø 8: Borgen / Løken

Figur 35: Kulturmiljøet på Borgen/Løken.: Kartgrunnlag fra www.kartverket.no

Verdivurdering: Høy

Gårdene Borgen og Løken er en del av et større kulturlandskap sør for Vik sentrum. Ut fra et arkeologisk perspektiv er dette kulturmiljøet den best bevarte delen av det større kulturlandskapet. Kulturmiljøets høye verdi er knyttet til kunnskap om bosetning, gravskikk, ferdsel og utmarksbruk i jernalder (500 f.Kr. – 1030 e.Kr.) og middelalder (1030 – 1536 e.Kr.). Flere steinalderfunn vitner også om at området har stor tidsdybde.

4.8.1 Landskap og orientering

Gårdene Borgen og Løken ligger sørvest for Vik sentrum. De ligger i et sørvendt jordbrukslandskap sammen med flere andre gårder av kulturhistorisk interesse. Ut fra et arkeologisk perspektiv er dette kulturmiljøet den best bevarte delen av dette større kulturlandskapet.

4.8.2 Kulturminnene

Både ved tunet på Løken (ID 68775²³) og Borgen (ID 19419, ID 74870) finnes gravfelt fra jernalderen. Disse viser klare sammenhenger til de historisk kjente gårdstunene. Gårdsnavnene forteller også at disse gårdene er svært gamle. Som regel er gravene plassert på en liten høyde ovenfor selve bebyggelsen.

²³ ID-nr refererer til kulturminnens unike id-nummer i kulturminnedatabasen Askeladden. Databasen er tilgjengelig på www.kulturminnesok.no

Gravfeltet på Løken er det største, og her er det også gjort flere funn. Ved veibygging i 1870 ble det funnet en vikingtidsgrav (C5402-5406²⁴). Senere er store deler av feltet nedbygd. I forbindelse med graving av kabelgrøft i 2001, ble deler av feltet arkeologisk undersøkt. To mulige graver ble avdekket, og i den ene ble det funnet en jernspenne (C56068). Graven ble datert til yngre romertid (240 – 430 e.Kr.).

På Borgen ligger det både en gravhaug på tunet (ID 19419) og et gravfelt på høyden ovenfor (ID 74870). I den første ble det funnet en rangle på 1800-tallet (C6518). Det er også påvist en gravhaug noe lengre nord, ved Borgestad (ID 68774).

Figur 36: Gravhauger ved tunet på Borgen (ID 19419 og ID 74870)

Figur 37: Gravhauger ved Borgestad (ID 68774) og Løken (ID 68775)

På Bili er det ikke funnet graver, men under dyrket mark er det påvist ildsteder og kokegroper (ID 60784, ID 90364) som kan være fra jernalderen. Det er imidlertid usikkert om disse kan knyttes til den historisk kjente gården Bili. Denne er først kjent fra 1600-tallet. Derimot er det en høy sannsynlighet for at det har eksistert andre gårder her i jernalder og middelalder. I Rødeboka fra omkring 1400 omtales fire gårder under Nonneseter kloster; Vik, Løken, Grændale og Borgardale. De to sistnevnte er senere lagt øde, og er ikke kjent fra senere kilder. En har imidlertid antatt at navnet *Borgardale* kan svare til navnet Børdalen som er en senere husmannsplass like vest for dette området (Bakke 2001:377). *Grændale* har en ukjent beliggenhet, men det er sannsynlig at begge gårdsbosetningene har ligget i nærheten av Vik og Løken.

Inne i skogen på Borgenmoen er det registrert fem gravhauger, samt fossile dyrkingsspor og kullfremstillingsanlegg. Gravhaugene ligger på en liten skogkledt høyde, og har trolig hatt utsyn mot sør. Nord for disse finnes en fossil åker. En teglstein i en rydningsrøys antyder at åkeren har

²⁴ C-nummer refererer til arkeologiske gjenstander unike museumsnummer i Kulturhistorisk museums gjenstandsdatabase. Databasen er tilgjengelig på www.unimus.no.

vært i bruk i nyere tid, men den kan være ryddet tidligere. Det er mulig at en av de ødelagte gårdene har ligget her, muligens med kullfremstilling som en sidenæring. Lengre inne i skogen finnes spor etter mange kullgroper, trolig fra høymiddelalderen (ID 66306, ID 130820, ID 130822). Navnet *Tyribrynden* på utskiftningskartet fra 1816 kan tyde på at det også er utvunnet tjære på Borgenmoen. Mangelen på jernfremstillingsanlegg tyder at dette har vært smigroper. Historiske og arkeologiske kilder vitner også om smedaktivitet på Borgen i høymiddelalderen. Her er det funnet en jernbarre, et halvfabrikat av jern (C14067), og den første kjente eieren av gården på 1300-tallet het også *Asbjørgs Smedsdatter* (Bakke 2001:339). Sviktende markeder for jern og jernprodukter etter svartedauden kan være en mulig forklaring på hvorfor flere gårder i området ble lagt øde.

Figur 38: Gravhaug (ID 74871) og kullgrop (ID 66306) på Borgenmoen.

Over Borgenmoen går det gamle veifaret fra Hole kirke til Rytterager og Storøya. Hulveien er fremdeles synlig flere steder (ID 58479, ID 130806). Fra Øvre Borgen følger den vestsiden av Børdalsjordet og høydepartiet på Tajet frem til husmannsplassen Bråten, der den siden følger vestsiden av Nylenneåkeren gjennom skogen til den møter bygdeveien Vik-Røyse. Langs etter denne finnes flere gravhauger og gravfelt (ID 68774 og 74871) som tyder på at veien er forhistorisk.

Figur 39: Hulvei (t.h. for skogsti på bildet t.h.), langs gamleveien mot Rytterager og Storøya (ID 58479 og 130806).

4.8.3 Kulturhistorisk bakgrunn

En rekke løsfunn vitner om stor aktivitet i området i steinalderen. Etter istiden dannet dalsøkket ved Østenga en vid sørvendt bukt, ideell for tidlige fangstboplasser. Etter hvert som landet steg, ga de sørvendte hellingene også gode vilkår for de første jordbrukerne. Særlig de marine strandavsetningene ved Viksenga har vært lette å dyrke opp. Her er det funnet to steinøkser (C15056, C16369) fra tidlig i yngre steinalder (TN/MNa). Mot slutten av perioden (SN) er det trolig

etablert faste gårdsbosetninger i området. På Borgentajet er det også levert inn en stridsøks i stein, som etter sigende skulle være funnet i en haug sammen med leirurner (ID 132089, C11776). På Løken er det funnet en flintdolk (ID 132056, C26893) ved brønngraving, noe som er tolket som offerfunn (Reitan 2005).

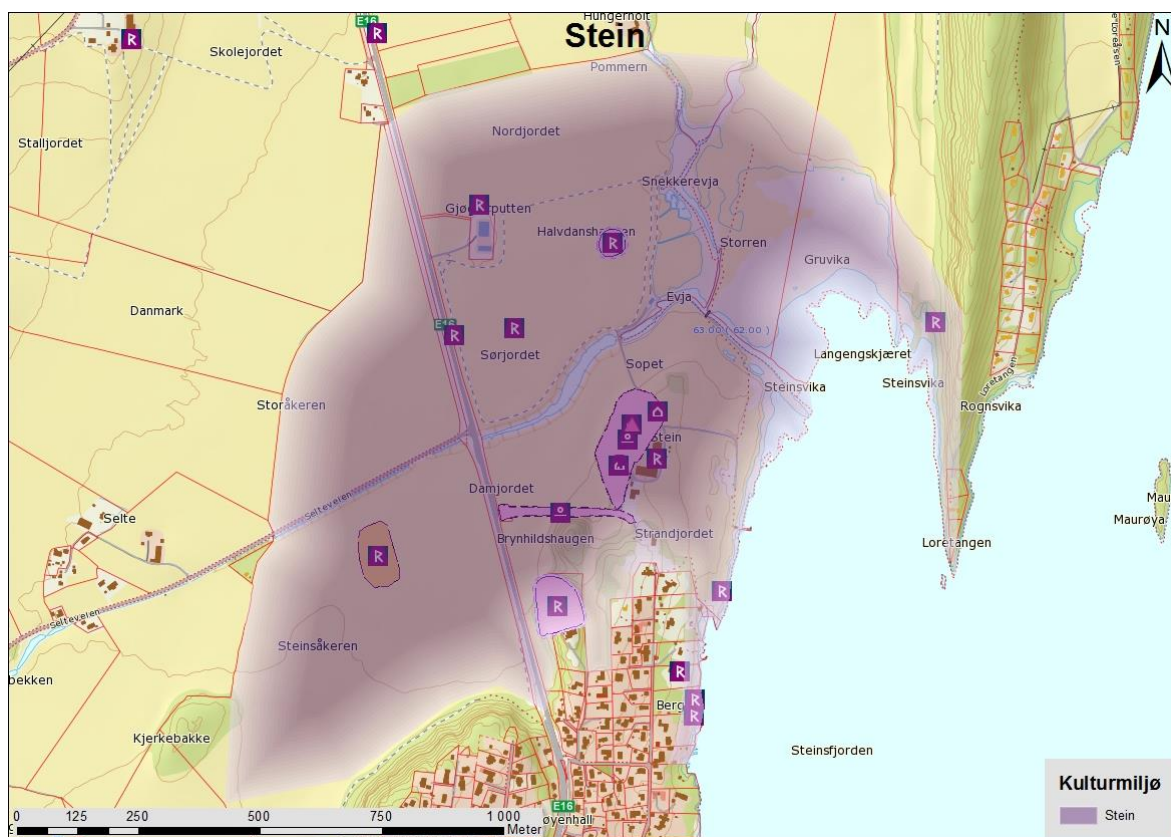
4.8.4 Bakgrunn for verdivurdering

Kulturmiljøet er vurdert til å ha høy verdi. Området tegner et godt bilde av jernalderens gravskikk og middelalderens utmarksbruk på middels store gårder i Hole. Kulturmiljøet har særlig høy kildeverdi, men mangfoldet og helheten av ulike typer kulturminner øker også områdets opplevelses- og formidlingsverdi. Det har også vært benyttet i skoleformidling. Det gamle veifaret over Borgenmoen egner seg også for tilrettelegging som kultursti, med informasjonstavler om ulike funn og kulturminner. Gravfeltet på Borgenmoen bør imidlertid restaureres og skjøttes, da det tidligere er gravd hull til søppelfylling og motorcrossbane like ved.

4.8.5 Kulturmiljøets avgrensning

Kulturmiljøet omfatter tunene på Borgen og Løken, med omkringliggende jordbruksarealer, samt et skogsområde på Borgenmoen. Området er en del av et større jordbrukslandskap i Årnesfjordingen som tidligere er vurdert til å ha høy kulturhistorisk verdi.

4.9 Kulturmiljø 9: Stein

Figur 4016: Kulturmiljøet på Stein. Kartgrunnlag fra www.kartverket.no

Verneverdi: Svært høy

Stein gård har vært et viktig kulturelt sentrum og har gitt navn til store omkringliggende områder som Steinsletta, Steinsåsen og Steinsfjorden. Kulturmiljøets svært høye verdi er knyttet til yngre jernalders (500 – 1030 e.Kr.) bosetning og gravskikk, gårdens funksjon som kongelig administrasjonssenter, og middelalderens kirkesteder (1030 – 1536 e.Kr.). Her finnes flere viktige kulturminner, som Halvdanshaugen og Stein kirkeruin. Flere eldre funn vitner også om at området har stor tidsdybde.

4.9.1 Landskap og orientering

Stein ligger majestetisk plassert på en høyde over Steinsletta, med lettdrevne åkre sør og øst for tunet. Beliggenheten i forhold til Steinsfjorden og Steinsvika er også gunstig. Området er en del av et større jordbrukslandskap på Steinsletta som på landsbasis er valgt ut som et av 20 særlig verdifulle kulturlandskap i jordbruket.

4.9.2 Kulturminnene

Halvdanshaugen på Stein (ID 28978²⁵) måler over 50 meter i diameter og er nærmere 5 meter høy, til tross for plyndring og senere masseuttak. Både størrelse og beliggenhet minner om de store skipsgravene i Vestfold. Disse ligger i flate slettelandskap, ikke på høydedrag eller brinker som de fleste andre gravhauger. Dette har vært tatt til inntekt for at også Halvdanshaugen kan

²⁵ ID-nr refererer til kulturminnens unike id-nummer i kulturminnedatabasen Askeladden. Databasen er tilgjengelig på www.kulturminnesok.no

inneholde et skip fra vikingtid (Larsen og Rolfsen 2004). Haugen ligger nær Steinsvika, og fra sagaene kjenner vi til at flere store skip ble dratt fra Drammenvassdragene over til Tyrifjorden og Randsfjorden.

Spørsmålet om utgraving har dukket opp flere ganger, blant annet i 1904, 1916 og 1946. Som følge av nedsynkning som ble oppdaget i 1988, ble det mot slutten av 1990-tallet ble det foretatt flere mindre undersøkelser av haugen. En prøvesjakt i utkanten av haugen viste at den var bygget av vekslende lag med torv og leire, samt spor etter armering. Det ble også tatt ut fem kjerner fra toppen av haugen. Her ble det funnet spor etter flere lag med trevirke, hovedsakelig eik og furu, samt dun, fjær, skinn, mose, bein og dyretenner. Dette er funn som viser likheter med de store skipsgravene, og som kan støtte opp under at haugen inneholder et rikt gravgods. Videre viste også geofysiske undersøkelser trekantet struktur, lik den ene delen av et skip. Dette ville i så fall ha vært på opptil 20 x 5 m, og ligger orientert nord-sør ca 4 meter under toppen. Analysene var imidlertid ikke entydige.

De første dateringene viste folkevandringstid (435-595 e.Kr.), noe som ikke ville være forenlig med å være Halvdan Svartes grav. Senere C14-analyser har imidlertid konkludert med at haugen fikk sin nåværende form i vikingtid. De nye dateringene (785-955 og 885-975 e.Kr.) kan også underbygges av pollenundersøkelser. Granen hadde rukket å etablere seg før haugen ble bygget, noe som sannsynligvis skjedde i perioden 700-900 e.Kr. (Høeg 2004). En teori er at haugen er bygd i flere faser, hvor vikingtidsgraven ble lagt på toppen av en eldre og noe mer beskjeden gravhaug fra eldre jernalder (Larsen og Rolfsen 2004). Det skal også være funnet en spydspiss fra eldre jernalder på jordet ved haugen (C21967²⁶).

Etter undersøkelsene ble spørsmålet om utgraving utredet av en ekspertgruppe som konkluderte med at haugen bestod av stabile masser og at målingene var usikre. Ytterligere utgraving ble derfor ikke foretatt. Undersøkelsene ble oppsummert i et internasjonalt seminar i 2003 (ibid.).

Figur 41: Halvdanshaugen (ID 28978) og Steinsvika med Loretangen i bakgrunnen.

Undersøkelser med metalldetektor og ved maskinell sjakting har ikke resultert i nye funn rundt haugen, men rundt Steinsvika er det imidlertid funnet flere graver. I 1981 ble det gravd ut en båtgrav fra 900-tallet på motsatt side av vika (ID 68768). Båten var om lag 4 meter lang, og analyser av beinmaterialet viste spor etter både storfe, hest, får/geit, svin, hund, bjørn og torsk. I løpet av de siste årene er det registrert sju nye gravhauger rundt denne vika (blant annet ID

²⁶ C-nummer refererer til arkeologiske gjenstander unike museumsnummer i Kulturhistorisk museums gjenstandsdatabase. Databasen er tilgjengelig på www.unimus.no.

131760 og flere rundt Stein gård). Trolig kan en bronsespenne som ble innlevert i 1968 også stamme fra en forstyrret gravhaug (ID 59249).

På tunet på Stein står restene etter en steinkirke i romansk stil fra tidlig middelalder, dedikert til St. Olav (ID 38973). Den har rektangulært skip, med noe smalere kor og apsis. Murene består av kalkstein og rød ringerikssandstein i nord og vest er bevart til 1 meters høyde, mens de er opptil 7 meter i sør og øst. Kirken er trolig bygd i siste halvdel av 1100-tallet, og kan da ha erstattet en eldre trekirke. Under kirken er det funnet en myntskatt med 55 mynter som antas å være gravd ned mellom 1023 og 1030.

Gjenstandsfunn tyder på at det har vært en fast jordbruksbosetning i området siden midten av yngre steinalder (MNb), men spor etter bosetning på dagens tun får vi først mot slutten av eldre jernalder. Ved bygging av ny driftsbygning i 1870 ble det funnet en grav fra folkevandringstiden (ID 131055). Bygdeborgen på Hesthagaberget (ID 77169) kan trolig være fra samme periode. En teori er at denne også har gitt navn til gården, men dette er usikkert. Gårdsnavnet kan også komme av det markerte berget som gården ligger på (Harrison 2000).

Figur 42: Sammenraste murer og utsikt fra bygdeborgen på Hesthagaberget (ID 77169).

4.9.3 Kulturhistorisk bakgrunn

I likhet med flere andre storgårder i Hole har Stein gård et rikt arkeologisk funnmateriale fra Yngre steinalder og eldre jernalder. I vikingtid trer imidlertid Stein frem som et regionalt maktsenter, og omtales både i *Ågrip*, *Fagrskinna* og *Heimskringla*. Alle starter med beretningen om Halvdan Svarte, hvor Stein blir omtalt i forbindelse med hans død og hauglegging. I Snorres verk fra 1220 heter det at liket ble delt i fire, og at bare hodet ble gravlagt på Stein. I *Ågrip* fra ca 1190 omtales imidlertid ikke denne likdelingen. Her heter det bare at han ble hauglagt på Stein. *Nóregs konungatal*, et kvad som bygger på et tapt verk etter Sæmund den frode fra ca 1100, inneholder følgende strofe om Halvdan Svarte: *Og er han i haug lagt på det hærglade Ringerike.*

Steinsvika var trolig en viktig havn i perioden, og herfra gikk også *Gamlegaden* videre nordover mot Norderhov. Før Kongeveien ble anlagt på 1800-tallet, gikk det også en bygdevei gjennom tunet på Stein. Denne er fremdeles synlig i terrenget, og et kart fra 1887 viser at den gikk via Halvdanshaugen og videre mot Bjørnstad (Bakke 2002:470).

Selve kongsgården lå trolig hvor tunet på Stein ligger i dag. Tunet har en mektig beliggenhet, og bebyggelsen kan ha vært inspirert av europeiske pfalz. Kongsgårdene hadde to hovedfunksjoner; å huse kongen og hans hird når disse reiste rundt på veitsle, og å forvalte kongemaktens jordegods i et område. Senere eiendomsforhold tyder på at kongsgården rådet over et større

jordegods i det som senere ble Stein sogn. I senmiddelalderen lå hele Årnesfjordingen og Utstranda enten i kongelig eller i sentralkirkelig eie. At flere tilgrensende gårder lå i heleie under samme eier er et viktig indisium på en slik lokal godsdannelse. Senere kan dette ha blitt oppstykket og donert til ulike sentralkirkelige aktører, som Mariakirken, Nonneseter kloster og Hamar bispesete. Dersom dette var tilfelle er det rimelig å anse godsdannelsen for å være relativt ung. I motsetning til det mulige godset under Fjell på Røyse, virker de fleste av gårdene i Årnesfjordingen å ha hevdet selvråderett i form av synlige gravmonumenter tidligere i jernalderen.

Ifølge tradisjonen skal kirka på Stein være reist av Olav den Hellige. Han kjempet da med Gygra på Gyrihaugen om hvem som ble først ferdig, han med kirken og hun med å bygge en steinbro over Steinsfjorden. Før hun var halvferdig kunne hun imidlertid høre kirkeklokkene på Stein. Da ble hun så rasende at hun tok steinene hun hadde samlet sammen og kastet etter kirka. Da ingen av disse traff, slet hun av det ene lårbeinet og kastet etter tårnet. Dette havnet trolig i Gjøgerputten på Steinsletta hvor det inntil nylig har vært en illeluktende sump (ID 59248). To av kampesteinene ligger fremdeles på tunet på Mo (ID 68765).

En sannsynlig tolkning er at kirka ble reist som privatkapell på kongsgården, slik en også hadde på lendmannsgården Tanberg ved Norderhov. Senere i middelalderen ble Stein et eget kirkesogn som dekket Årnesfjordingen og Steinsfjordingen. Mellom 1574 og 1577 heter det at kirkens *ornament och Innuentarium* ble avlevert Hamar Domkirke, og i 1581 ble Stein og Hole kirkesogn slått sammen. Fra da av ble Stein kirke bare benyttet ved St. Hans. I 1663 bad bøndene om penger fra hovedkirken for å sette den i stand, men i 1683 ble kirken totalskadet ved brann etter lynnedslag. Etter dette ble kirken forlatt. En del stein fra kirka har senere vært benyttet i hovedbygningen og til hagemurer.

Figur 43: Olavkirka på Stein (ID 38973).

Kirka ble første gang undersøkt i 1878, og restaurert i 1922-1924. Da ble murene fundamentert, krona armert og noe stein utskiftet. Senere restaureringsarbeider er gjort i 1972 og 1995. Spørsmål om gjenreising er avslått som følge av at ruinen og hagemurene har verdi i seg selv. I 2009 ble et av trærne ved kirken fjernet for å hindre at det falt over muren. Ved opptrekking av rota dukket det opp flere beinrester. Her lå kirkegården. Av skjelettmaterialer kunne skilles ut en 4-5 individer, deriblant et lite barn og et barn på 12-13 år. Noen av beinrestene er datert tilbake til 1100-tallet. Beliggenheten nær kirka kan tyde på at de hadde en relativt høy sosial status. Under hovedbygningen er det også funnet en mulig liggende gravstein med runer. Denne var av rødbrun ringerikssandstein, og hadde innskriften *Bård Helgason årtid han er...* (d.v.s. hans dødsdag/sjelemesse). Steinen kom imidlertid bort på uforklarlig vis (Bakke 2002:454).

4.9.4 Bakgrunn for verdivurdering

Kulturmiljøet er vurdert til å ha svært høy verdi. Området tegner et sjeldent godt bilde av en vikingtids kongsgård, med flere bevarte kulturminner fra yngre jernalder og middelalder. Kulturmiljøet har både høy kildeverdi, opplevelsesverdi og formidlingsverdi, hvor særlig Halvdanshaugen og Olavskirken er blant de mest prioriterte lokalitetene for skjøtsel og tilrettelegging. Halvdanshaugen har tidligere vært skjøttet av Hole historielag gjennom flere år, og ble også vært aktivisert til formidling gjennom spillet *Haugferd før århundreskiftet*. Planer om tilrettelegging med parkering og skilt ble imidlertid ikke gjennomført, hovedsakelig grunnet avkjøringsproblematikk.

Kulturmiljøet viser nære sammenhenger til Hamarbispens ladegård på Storøya (kulturmiljø 7), kirkestedene på Bønsnes (kulturmiljø 2) og Hole (kulturmiljø 6), det lokale maktsenteret på Røyse (kulturmiljø 3) og øvrige storgårder rundt Steinsletta (kulturmiljø 10), samt kulturmiljø 6, 9, 11 og 12 hvor kongsgården på Stein kan ha utøvd makt og innflytelse.

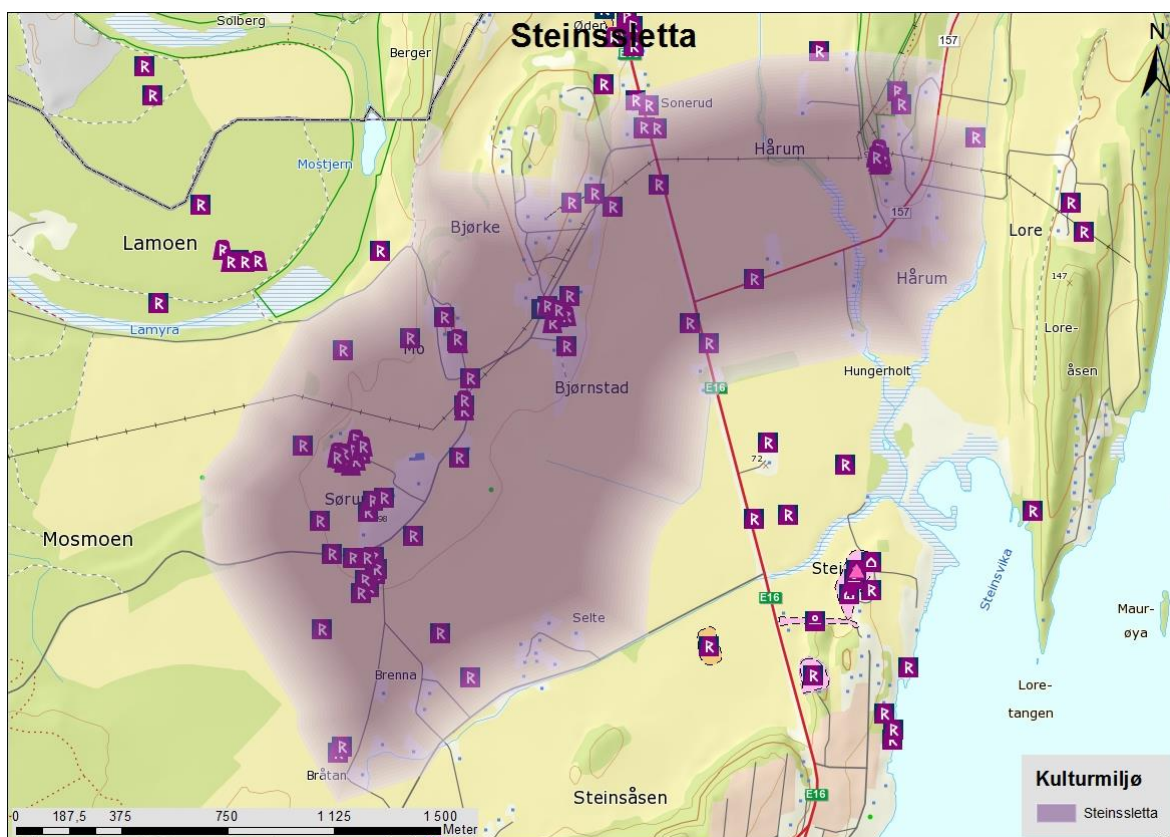
4.9.5 Kulturmiljøets avgrensning

Kulturmiljøet omfatter Stein gård, med tun og omkringliggende jordbruksareal, og strekker seg fra grensen mot Sørums i vest til E16 i vest til Steinsvika i øst, og fra boligfeltet på Steinsåsen i sør til Hungerholt i nord.

Figur 17: Stein gård med jordbrukslandskap rundt.

4.10 Kulturmiljø 10: Steinssletta

Figur 4518: Kulturmiljøet på Steinaletta. Kartgrunnlag fra www.kartverket.no

Verdivurdering: Høy

Kulturmiljøet høye verdi er særlig knyttet til jernalderens (500 f.Kr. – 1030 e.Kr) bosetning og gravkikk. På alle gårdene finnes gravhauger fra perioden i nær tilknytning til dagens gårdstun. Flere funn fra yngre steinalder og bronsealder vitner også om at området har stor tidsdybde.

4.10.1 Landskap og orientering

Kulturmiljøet strekker seg fra Bråtan i sør til Hårum i nord. Den egentlige Steinssletta er et fulldyrket slettelandskap med de største og eldste gårdstunene på mindre høyder. Flere av gårdene på Steinssletta har gravfelt eller gravhauger i tilknytning til tunene.

4.10.2 Kulturminnene

På alle gårdene er det funnet gravhauger eller gravfelt fra jernalderen, enten på tunene, langs gamle veifar eller på nærliggende høyder eller brinker med vidt utsyn. Avstanden til dagens gårdstun er som regel kort, og det er rimelig at gravhaugene kan knyttes til de historisk kjente gårdene. Dette gjelder både på Sørur (ID 106712²⁷), Bjørnstad (ID 59245), Mo (ID, 48993), Bjørke (ID 68766) og Hurum (ID 38972). I tillegg er flere hauger fjernet eller utgravd (ID 9577, ID 19408, ID 38971 og ID 68763). Gravhaugene kan ha vært viktige symbol på makt og gårdenes selvråderett i jernalderen.

²⁷ ID-nr refererer til kulturminnens unike id-nummer i kulturminnedatabasen Askeladden. Databasen er tilgjengelig på www.kulturminnesok.no

Figur 46: Utsikt fra Hurumsberget (ID 38972), over Steinssletta i sørvest og gården Lore i øst.

Fra overgangen mellom eldre og yngre jernalder er det særlig gjort rike funn på Hurum. Dette omfatter blant annet en gullbrakteat fra folkevandringstid (C465²⁸) og en sjelden skjoldtornspenne fra merovingertid (C16136). Også fra vikingtid og middelalder er det gjort funn (C906-910, C1061), men gården står nå litt i skyggen av nabogården Stein. De fleste gravfunnene er vanskelig å kartfeste, men flere av funnene er trolig gjort på gravfeltet på Hurumsberget (ID 38972). Gravfeltet ligger på toppen av høydedraget, med godt utsyn over Steinssletta. Også på motsatt side av sletta er det funnet rike graver. På Mo skal det i 1743 ha stått en gravhaug med en tre alen høy runestein på toppen, men denne ble trolig fjernet ca 1830. Da mottok Oldsaksamlingen en pilspiss og en skjoldbule (C517-518). Fragmenter av den såkalte Mosteinen ble funnet mye senere på Øderå (C56181).

Figur 47: Gravhauger på Mo (ID 48993) og Bjørnstad (ID 59245, Flaggstanghaugen).

Den gamle veien mellom Hole og Norderhov kirke gikk over åkrene vest for Sørnum, fra Hanserud til allmannaveien i Løkkadalen nord for gårdstunet på Mo. Det gamle veifaret går i grensa mellom Sørnum og Mo/Øderå (Bakke 2002, 20ff). På et kart fra 1827 er denne tegnet inn som hovedvei. Gravfeltene på Mo og Sørnum synes å henvende seg til denne ferdselsåren, mens gravhaugene på Bjørke og Bjørnstad henvender den såkalte *Gamlegaden* i øst. Denne gikk fra Hungerholt lengst inne i Steinsvika og fulgte vestsiden av Hurumsberget før den svingte nordvestover mot Øderå. Også gravene på Hurumsberget synes å henvende seg mot denne.

²⁸ C-nummer refererer til arkeologiske gjenstander unike museumsnummer i Kulturhistorisk museums gjenstandsdatabase. Databasen er tilgjengelig på www.unimus.no.

Figur 48: Gravhaug på Bjørke ID 68766), med veifar i forkant (ID 130813), og rundkamp på tunet på Mo (ID 68765).

Gamle kart over Hole viser også veifar mellom Stein og Bjørnstad, og mellom Bjørnstad og Hurum. Åkernavnet *Gångjordet* på Bjørnstad kan være etter et av disse gamle veifarene. Gravhaugene på Bjørnstad lå dermed i et knutepunkt for ferdselen. Utskiftningskartet over Bjørke fra 1895 viser at det også har gått veier mellom gårdene, og det er også stiplet inn en vei videre nordover til Øderå hvor det sluttet seg til *Gamlegaden*. Dette veifaret er fremdeles synlig like nedenfor tunet, og har et visst hulveipreg (ID 130813). Her ligger det også en gravhaug (ID 68766). En gravhaug ligger også ved en av de gamle ferdselsårene som førte videre over Hurumsåsen (ID 19409).

Figur 49: Gravhauger på Hurumsberget (ID 38972) og Hurumsåsen (ID19409).

4.10.3 Kulturhistorisk bakgrunn

De eldste funnene omkring Steinssletta er fra midten av yngre steinalder (MNb). Nærmest alle øksefunnene gjort i Steinsfjordingen er fra denne perioden. Det er rimelig å tro at det var i denne perioden Steinssletta ble ryddet. Få funn er nærmere kartfestet (ID 68767, 77161, 133504, 133505, 133508). Områdene omkring Mo, Bjørnstad og Sørum virker likevel å ha vært attraktive, med tørre og selvdrenerende hellinger. Under Bjørnstad ble det på 1930-tallet funnet rester av svart stinn matjord, (Bakke 2002:127), sannsynligvis gammel dyrkingsjord. Særlig i de sørvendte hellingene ved Sørum er det gjort mange løsfunn av flint. Disse tidlige gårdsbosetningene viste trolig kontinuitet inn i bronsealderen, og på Mo er det funnet en bronsecelt (C13414).

Gården Hurum har vært ansett som sekundær på Steinssletta, men også her vitner gjenstandsfunn om jordbruksbosetning helt siden siste del av yngre steinalder (C16202, C32238, C13878, C15382, C18512, C21309). På Enga ved Hurum er det også registrert flere flintavslag som kan være spor etter en steinalderboplass (ID 28976).

4.10.4 Bakgrunn for verdivurdering

Kulturmiljøet er vurdert til å ha høy verdi. Området tegner et godt bilde av bosetning og gravskikk på flatbygdene omkring Oslofjorden, med stor tidsdybde og i et sentralt maktlandskap knyttet til kongsgården på Stein. Kulturmiljøet har både kildeverdi, opplevelsesverdi og formidlingsverdi. Gravminnene kan aktiviseres som attraksjoner, ikke minst på Mo og Bjørke hvor det i dag drives gårdsturisme. Gravfeltet på Bjørnstad og Hurumsberget kan også egne seg for skjøtsel og tilrettelegging. Fra begge steder god utsikt mot Stein og over store deler av Steinssletta.

Kulturmiljøet viser en nær sammenheng til kongsgården på Stein (kulturmiljø 9). I sagnet om Gygra og kong Olav den hellige havnet to av kampesteinene som Gygra sendte etter kirka på tunet på Mo (ID 68785).

4.10.5 Kulturmiljøets avgrensning

Kulturmiljøet omfatter de gamle tunene på Sørum, Mo, Bjørnstad, Bjørke og Hurum, med omkringliggende jordbruksarealer. Området er en del av et større jordbrukslandskap på Steinssletta, og som på landsbasis er valgt ut som et av 20 særlig verdifulle kulturlandskap i jordbruket.

Figur 19: Steinssletta med jordbrukslandskap og gårdstun..

5. Avsluttende bemerkninger

De 10 kulturmiljøene som er trukket frem som spesielt verneverdige miljøer i Hole har svært høy eller høy verdi i kommunen. De utvalgte kulturmiljøene viser ulike sider av kommunens og landets historie.

Kulturmiljøene er svært viktige å ta vare på fordi de forankrer historien til stedet og utgjør et fremtidig arkiv for kunnskap om fortiden. I tillegg kan de være identitetsbyggende, både i dag og i fremtiden. Gjennom å se og forstå sporene etter folk før oss, tilfører kulturminnene landskapet en ekstra dimensjon.

Samlet sett gir kulturmiljøene viktige verdier for kommunen å kunne utvikle fremover. Erfaringsmessig kan forhistorien brukes som en ressurs i kommunesatsingen. Kulturmiljøene vil kunne styrke formidling, næringsutvikling og turisme. Dette utvalget kan berike kulturopplevelser for lokalbefolkning og for besøkende.

Kulturminnene i sitt rette miljø viser på en god måte de forankringspunkter som kommunen har til sin forhistorie. Et godt vern av de fysiske minnene i landskapet er med på å trekke forhistorien inn i fremtiden. De 10 kulturmiljøene utgjør samlet sett et representativt utvalg, og de mest typiske kulturminnene som kommunen har å by på. Sammen gir de et bredt og karakteristisk bilde av fortidens Hole.

Litteratur

- Anker, Matilde, Eldal, Jens Christian, Helliksen, Wenche & Lindblom, Inge 2005: *Bidrag til kommunedelplan for kulturminner og kulturmiljøer, Hurum kommune. Rapport Arealplan 04/05*. NIKU.
- Bakke, Gudmund 2001: Hole bygdebok, bind 1 (Årnesfjordingen), Hole
- Bakke, Gudmund 2002: Hole bygdebok, bind 2 (Steinsfjordingen), Hole
- Bakke, Gudmund 2004: Hole bygdebok, bind 3 (Holefjordingen), Hole
- Bakke, Gudmund 2006: Hole bygdebok, bind 4 (Bønsnesfjordingen), Hole
- Bakke, Gudmund 2009: Hole bygdebok, bind 5 (Østsida av fjorden og Krokskogen), Hole
- Bakke, Gudmund 2013: Hole bygdebok, bind 6 (Historien om Hole), Hole
- Briså, Benedicte Gamborg 1996: *Fra romertid til svartedauen*. Hovedoppgane i historie. Oslo.
- Christie, Sigrid og Håkon 1993: *Norges Kirker Buskerud, bind III*. Oslo.
- Ekroll, Øystein 1997: *Med kleber og kalk*. Oslo.
- Gansum, Terje, Jerpåsen, Gro B. & Keller, Christian 1997: *Arkeologisk landskapsanalyse med visuelle metoder. AmS Varia nr. 28*. Stavanger.
- Guribye, Ragnhild og Holme, Jørn 2005: Kapittel II: Automatisk fredet kulturminner. I: Holme, Jørn (red): *Kulturminnevern- lov, forvaltning, håndhevelse. Bind II: Kulturminneloven med kommentarer*. s.32-101. Økokrim, Oslo
- Harrison, Margit 2000: *Stein – en storgård på Ringerike*. Hole.
- Harsson, Bjørn Geirr 2008: *Bønsneskirken - hvorfor og når ble den bygget*. Heftet Ringerike 2008.
- Høeg, Helge Irgens 2004: *Pollenanalytiske undersøkelser av prøver frå Halvdanshaugen*. I: Larsen, Jan Henning & Rolfsen, Perry (2004) *Halvdanshaugen – arkeologi, historie og naturvitenskap*. Universitetets kulturhistoriske museer skrifter nr. 3. Oslo.
- Jacobsen, Harald og Jørn-R. Follum 2008: *Kulturminner i Norge. Spor etter mennesker gjennom 10 000 år*. Tun forlag og Skogbrukets Kursinstitutt, Oslo.
- Jantsch, Ann Cathrin 2007: *Forprosjekt til registrering av kulturminner for Askeladden – Foreløpig status*. Upublisert rapport. Vestfold fylkeskommune.
- Keller, Christian 1993: Visuelle landskapsanalyser i arkeologien. *Universitetets Oldsaksamling Årbok 1991/1992*. Oslo.
- Larsen, Jan Henning 2009: Jernvinnenundersøkelser. Faglig program, bind 2. *Varia 78*. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen, Universitetet i Oslo

Larsen, Jan Henning & Rolfsen, Perry 2004: *Halvdanshaugen – arkeologi, historie og naturvitenskap*. Universitetets kulturhistoriske museer skrifter nr. 3. Oslo.

Norske gardsbruk: Buskerud fylke (1948) (b. 1). Oslo.

Reitan, Gaute 2005: *Neolitikum i Buskerud*. Hovedoppgave i nordisk arkeologi. IAKH, Universitetet i Oslo.

Rygh, Oluf (1885 [1999]) *Norske Oldsager*. Trondheim.

Solberg, Bergljot 2000: *Jernalderen i Norge. 500 før Kristus til 1030 e. Kr.* Cappelen akademisk forlag a.s., Oslo.

Sollund, May-Liss Bøe (2008) Fornminner i fare – til alle tider. *Viking LXXI*, side 179-192). Norsk Arkeologisk Selskap, Oslo.

Biskop Eysteins Jordebog (Den Røde Bog). Fortegnelse over det geistlige gods i Oslo bispedømme omkring Aar 1400. Christiania 1873.

Østmo, Einar og Hedeager, Lotte (red) 2005: *Norsk arkeologisk leksikon*. Pax forlag A/S, Oslo.

Wiel, Ivar (fogd) 1743: *Beskrivelse over Ringeriges og Hallingdals Fogderier*, faksimileutgave fra 1970, trykket hos Moltzau & Co, Oslo

Nettsider:

Store norske leksikon (2014). www.snl.no

Kulturminnedatabasen Askeladden: askeladden.ra.no

Kulturminnesøk: www.kulturminnesok.no

Museenes gjenstandsdatabase: www.unimus.no